

A363 MELKMARKT 37-39 2000 ANTWERPEN

BASISRAPPORT

Tim Bellens

Stad Antwerpen dienst archeologie

Met een bijdrage van Jordi Bruggeman (All-Archeo)

Februari 2019

Inhoudstafel

Inleiding.....	7
Beschrijving van de vindplaats, archeologische voorkennis en verwachting	8
Onderzoeksopdracht	11
Werkwijze en opgravingsstrategie	11
Resultaten van het archeologisch onderzoek	14
Stratigrafie	14
Vroegste landgebruik en middeleeuwse sporen.....	15
Laat- en postmiddeleeuwse bebouwing	18
Bouwarcheologische waarnemingen	18
Afvalputten.....	20
Trap.....	25
Oven	25
Een keldervertrek als stortplaats?.....	30
Interpretatie en besluit	59
Ontsluiting	63
Aanbevelingen voor verder onderzoek	65
Samenvatting.....	66
Bibliografie	67
Dankwoord	67
Verantwoording van de afbeeldingen.....	67
Bijlage: bijschriften bij de tentoongestelde artefacten.....	68

ADMINISTRATIEVE FICHE	
Administratieve gegevens	
Naam opdrachtgever	Dembélé bvba Elisabethlaan 92 2600 Antwerpen-Berchem
Naam uitvoerder	Stad Antwerpen dienst archeologie
Naam vergunninghouder	Tim Bellens
Beheer en plaats geregistreerde data en opgravingsdocumentatie	Stad Antwerpen dienst archeologie Felixatelier Oudeleeuwenrui 29 2000 Antwerpen
Beheer en plaats vondsten en stalen	Stad Antwerpen dienst archeologie Onroerendergoeddepot Havanastraat 1-5 2030 Antwerpen-Luchtbal + een selectie aan vondsten staat permanent tentoongesteld in suitehotel Gulde Schoen, Melkmarkt 37-39 2000 Antwerpen
Projectcode	A363
Vindplaatsnaam	Melkmarkt 37-39
Locatie	Provincie Antwerpen Stad Antwerpen District Antwerpen (2000) Melkmarkt 37-39 Lambertcoördinaten (bron: www.geopunt.be): 152 382,04 212 203,20 152 398,34 212 204,24 152 400,32 212 191,90 152 384,58 212 189,93
Kadasterperceel	Antwerpen Afdeling 3 Sectie C 2335, 2336 en 2337a (zie fig. 4)
Topografische situering	Zie fig. 3
Begin- en einddatum uitvoering terreinonderzoek	22 maart – 20 april en 21 mei – 13 juni 2013; 29 januari – 3 februari 2014
Omschrijving onderzoeksoopdracht	
Verwijzing naar Bijzondere Voorwaarden	Zie opgravingsvergunning (2013/188)
Archeologische verwachtingen	Het projectgebied situeert zich binnen de historische stadskern van Antwerpen, net ten oosten van de <i>area ecclesiae</i> van de O.L.V.-kathedraal. De bewoning gaat er terug tot de middeleeuwen.
Wetenschappelijke vraagstelling	Het onderzoek heeft tot doel om het archeologisch bodemarchief in kaart te brengen en te valoriseren, met de reconstructie van de diachronische evolutie en bouwgeschiedenis van het projectgebied als aanvulling op of correctie van wat geweten is vanuit archiefbronnen.
Doelen/wensen bodemingreep	Realiseren van een horecafunctie, met name het inrichten van een suitehotel met bar en restaurant op het gelijkvloers
Randvoorwaarden	Nvt
Inbreng specialisten	Nvt
Conservatie	Cerafine
Wetenschappelijke advisering	Nvt

Figuur 1. Situering van het projectgebied (bron: GIS Stad Antwerpen)

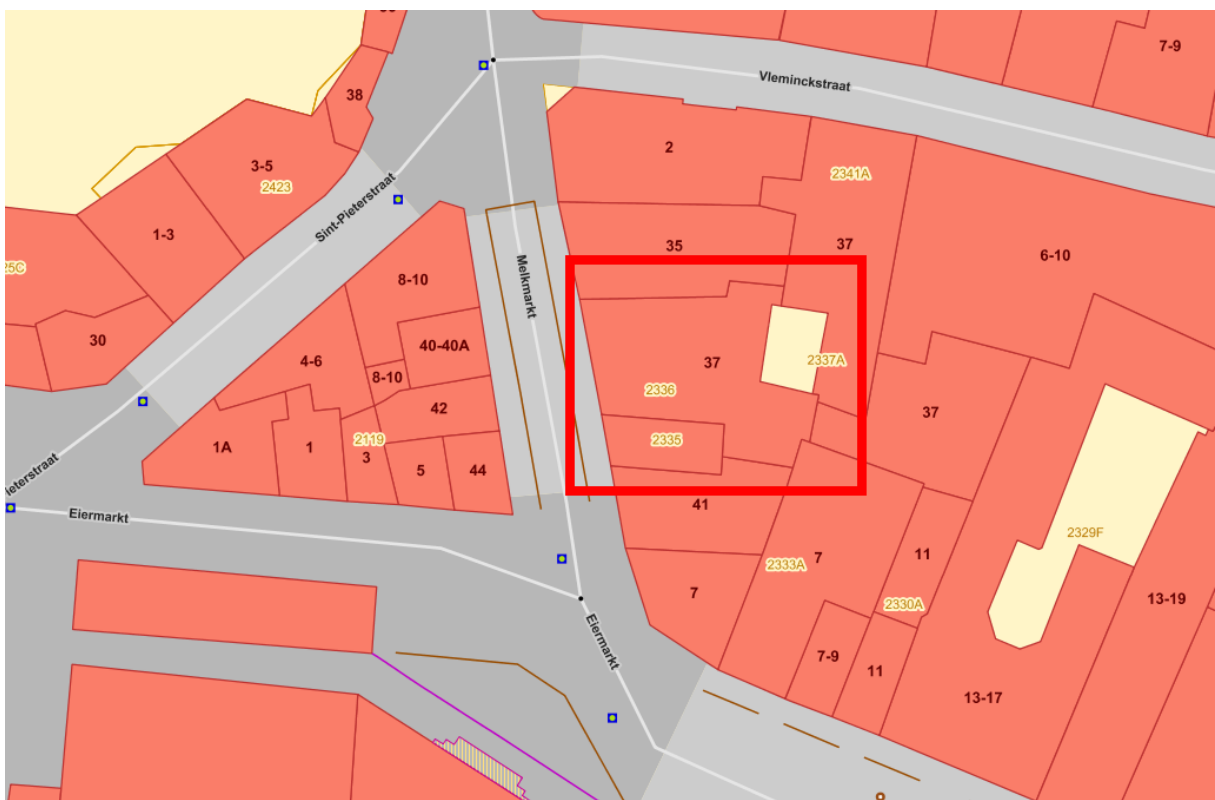

Figuur 2. Situering van het projectgebied op de perceelkaart (bron: GIS Stad Antwerpen)

Figuur 3. Topografische situering van het projectgebied (bron: www.geopunt.be)

Figuur 4. Topografische situering van het projectgebied (detail) (bron: www.geopunt.be)

Inleiding

Naar aanleiding van geplande renovatiewerken door Dembélé bvba van het gebouwcomplex Melkmarkt 37-39 voerde de dienst archeologie van de Stad Antwerpen een gefaseerd archeologisch onderzoek uit dat twee campagnes omvatte: de eerste van 22 maart tot 20 april en (onderbroken) van 21 mei tot 13 juni 2013, de tweede van 29 januari tot 3 februari 2014 (opgravingsvergunning 2013/188). In de eerste campagne werden meerdere keldervolumes van het gebouwcomplex archeologisch onderzocht; de tweede richtte zich naar de eerste, westelijke binnenkoer, die ondergraven werd in functie van de renovatie. Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd door medewerkers van de stedelijke dienst.

Het archeologisch onderzoek leverde een grote hoeveelheid vondsten op. Een selectie hiervan staat permanent tentoongesteld op het gelijkvloers van het suitehotel en een aantal artefacten werden in functie daarvan geconserveerd en deels gerestaureerd door Cerafine. De overige, niet-tentoongestelde vondsten werden door de familie Dembélé overgedragen aan de stad Antwerpen. De tentoongestelde vondsten zijn afkomstig van één, overwegend 18de-eeuwse context en illustreren daarom slechts een klein deel van de rijke bouwgeschiedenis. De goede bewaringstoestand en diversiteit van de vondsten en het feit dat ze dateren uit een periode die archeologisch eerder onderbelicht is, verrechtvaardigen de expositie ervan en dragen bij tot een beter begrip van de (bouw)historische context van de vindplaats.

Beschrijving van de vindplaats, archeologische voorkennis en verwachting

Het projectgebied bevindt zich in de dichtbebouwde stadskern van Antwerpen ('OB' op de bodemkaart), op de rechteroever van de Schelde, ter hoogte van alluviale zand- en zandleemgronden tussen de noordelijke polders en de oostelijke zandgronden van de Kempen.

De Melkmarkt werd aanvankelijk met andere plaatsnamen aangeduid (Reinoldsbrug, Verversbrug, enz.) en bestond oorspronkelijk uit een noordelijk en een zuidelijk deel (VANDE WEGHE, 317). Het projectgebied situeert zich in het zuidelijke deel, dat aansloot bij het O.L.V.-kerkhof bij de gelijknamige kathedraal. Voor zover geweten, verschijnt de naam 'Melkmarkt' in het begin van de 15de eeuw (ID., 318).

De omgeving van de Melkmarkt was al eerder het onderwerp van archeologisch onderzoek. In de O.L.V.-kathedraal vond in de jaren 1980 een grootschalig terreinonderzoek plaats ten tijde van de renovatie van het gebouw (vindplaats A098), waarbij niet alleen een omvangrijke bouwgeschiedenis in kaart werd gebracht maar eveneens waardevolle informatie werd ingewonnen over het landgebruik van vóór en tijdens de bouw van de kerk. Langs de aangrenzende Eiermarkt werd in 1991 opgravingswerk uitgevoerd in het historische pand 'den Biecorff' (vindplaats A111).

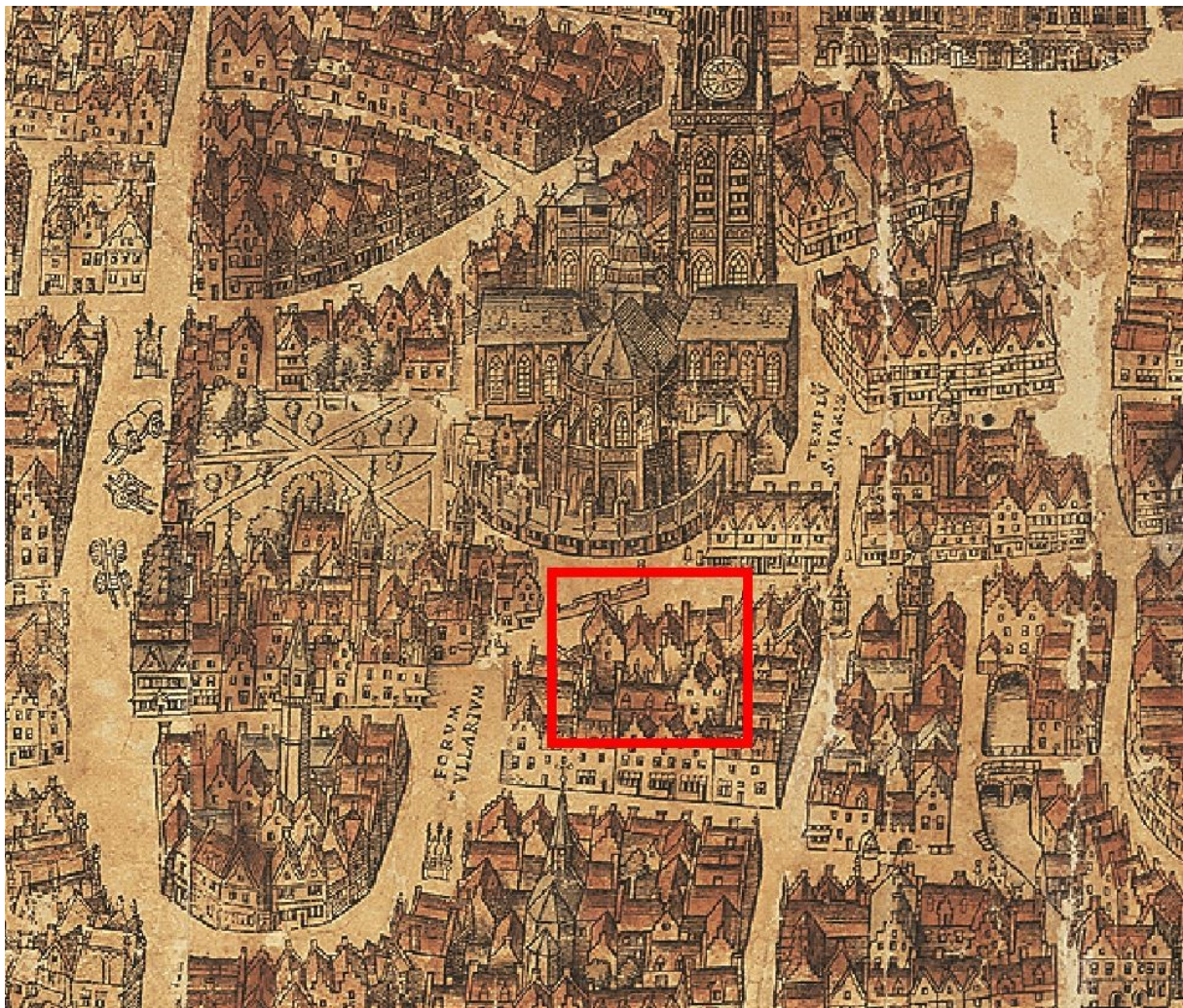
In de lente van 2013 voerden stadsarcheologen opgravingen uit in de kelders van Suitehotel Gulde Schoen. Het gebouwcomplex heeft een lange geschiedenis, die teruggaat tot de middeleeuwen. Suitehotel Gulde Schoen ontstond uit de versmelting van twee, op zeker moment zelfs drie historische panden: noordelijk *De Ghulden Schoen*, vandaar de naam van het suitehotel, zuidelijk *Den Cleyne* en *Grooten Passer*. Over de eerste bewoning weten we niet veel, behalve dat het ging om houten huizen in de omgeving van het centrale marktplein - de huidige Grote Markt - en de voorloper(s) van de O.L.V.-kathedraal. De middeleeuwse stad was kleiner dan de huidige en werd afgebakend en beschermd door stadswallen en grachten. De Melkmarkt ontstond in een buurt waar tal van andere markten allerhande voedingswaren, bouwmaterialen en brandstoffen aanboden. Al rond 1200 kwam de wijk binnen de toenmalige stadsomwalling te liggen.

Tijdens de late middeleeuwen, in de 14de-15de eeuw, verschenen stenen kelders en scheimuren en groeiden de panden in het projectgebied uit tot fraaie koopmanswoningen, met een commercieel voorhuis, binnenkoeren, een achterhuis, keukens, kelders en water- en afvalputten. De oudst bewaarde steenbouwresten bevinden in de kelder van *Den Ghulden Schoen*, aan de straatzijde. Vanaf ca. 1500 informeren geschreven documenten ons over de verdere levensloop van de panden. Zowel *De Ghulden Schoen* als *Den Passer* kwamen doorheen de tijd in handen van voorname families van bankiers en handelaars. Vaak werden de panden niet zelf bewoond door de eigenaars maar verhuurd. Er vonden tal van verbouwingen plaats en doorheen de voorbije vier eeuwen splitste *Den Passer* op, om nadien te versmelten met het buurpand *Den Ghulden Schoen*.

Het gebouwcomplex verkreeg doorheen de tijd bijzondere en kenmerkende bouwkundige elementen, zoals traptorens, meerdere binnenkoeren, een zuilengalerij, muurschilderingen, volumineuze kelders en een monumentale toegangspoort in barokstijl. Uiteraard zijn niet alle elementen even oud. Boven de poort prijkte een gouden schoen, als uiting van de pandnaam. De vestiging van antiquairs in het gebouwcomplex vanaf het begin van de 20ste eeuw deed er nog een schepje bovenop, met de installatie van historiserende interieurelementen van uiteenlopende herkomst. Dit alles maakt een eenvoudige 'lezing' van het gebouw niet makkelijk en vereist een geoefend oog.

De verwachting bij de aanvang van het terreinwerk in de Melkmarkt lag aanvankelijk eerder laag omwille van beperkte voorziene bodemingrepen. (zie 'werkwijze en opgravingsstrategie').

Figuur 5. Detail uit de Bononiensiskaart uit 1565 met aanduiding van het projectgebied in rood (bron: Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet/UNESCO Werelderfgoed)

Figuur 6. Detail uit het Plan Primitif (1823-1825) met aanduiding van het projectgebied in paars

Onderzoeksopdracht

De archeologische opgravingen stelden tot doel het plaatselijke bodemarchief tot op de voorziene bouwdiepte te registreren en onderzoeken om te komen tot een bredere, meer verfijnde kennis van het vroeg(st)e landgebruik en de bewoningsgeschiedenis van het projectgebied. De Bijzondere Voorwaarden bij de opgravingsvergunning stipuleren de volgende onderzoeksopdrachten:

- Zijn er archeologische sporen aanwezig in de niet-onderkelderde zone van de binnenkoer en onder de kelders?
- Hoe is de bewaringstoestand van de archeologische sporen (goed, gebioturbeerd, ...)?
- Behoren de archeologische sporen tot één of meerdere periodes?
- Wat is de bodemopbouw en –ontwikkeling ter hoogte van het gebouwcomplex?
- Zijn er structuren of contexten aanwezig die indicaties bevatten m.b.t. de bewonings- en/of gebruikshistoriek van de panden?
- Wat is de bouwgeschiedenis van het bouwblok?
- Stemmen de structuren overeen met wat eventueel gekend is uit historische (cartografische) bronnen?

Werkwijze en opgravingsstrategie

Ondanks een aanvankelijke lage verwachting leverde het terreinwerk tal van archeologische sporen en een massa vondsten op. In functie van de oorspronkelijke nieuwe bestemming als wellnesshotel was oorspronkelijk enkel de archeologische begeleiding van het uitgraven van een zwembadvolume voorzien, waarvoor een korte onderzoekstermijn en bijgevolg eerder lagere archeologische verwachting was vooropgesteld. Na het bijstellen van de bouwplannen, waaronder het schrappen van het zwembad en het voorzien van meer(dere) uitgravingen in de kelders en het verwijderen van alle keldervloeren, werd ook de onderzoeksstrategie aangepast. Toen er bij de eerste uitgravingen onder de keldervloer oudere muurresten en bakstenen afvalputten werden vastgesteld, werd duidelijk dat de oorspronkelijke onderzoekstijd verlengd diende te worden. Met het doorbreken van een keldermuur en daardoor ontdekken van een vergeten keldervolume, met daarin een goed bewaarde ovenstructuur en daarnaast een meerledig vullingspakket bestaande uit grond, bouwafval en honderden artefacten, liep het terreinwerk al snel uit tot meerdere weken. Enkele maanden na de eerste campagne werd de uitgraving van de eerste binnenkoer archeologisch opgevolgd. Naast enkele muurdelen van vroegere, laatmiddeleeuwse bouwfases werden enkele kuilen opgetekend en uitgegraven, met daarin middeleeuws vondstmateriaal, voornamelijk aardewerkfragmenten en metaalslakken. Een aantal paalkuilen, waarvan het onderling verband niet tot een bepaalde structuur kon worden herleid, houden zonder veel twijfel verband met middeleeuws houtbouwfases.

De vullingspakketten in het vergeten keldervertrek werden na het aanleggen en registreren van een archeologisch profiel doorheen de lagen, ter plaatse integraal droog gezeefd over 2 mm.

Gelijktijdig met de aanleg van het opgravingsvlak werden tijdens beide opgravingscampagnes profielen aangelegd om inzicht te krijgen in de bodemopbouw. Na het registreren van de sporen en artefacten in het opgravingsvlak werd manueel een selectie aan relevante sporen gecoupeerd om inzicht te krijgen in de verticale opbouw van het betreffende spoor.

Tijdens de registratie van archeologische sporen, vondsten en bodemstalen werden de Minimumnormen als richtlijn toegepast. Vondstmateriaal werd ingezameld per context. De opdrachtgever Dembélé bvba bekostigde de conservering van een aantal vondsten die permanent worden tentoongesteld in het suitehotel. De stedelijke dienst archeologie betaalde de conservatie

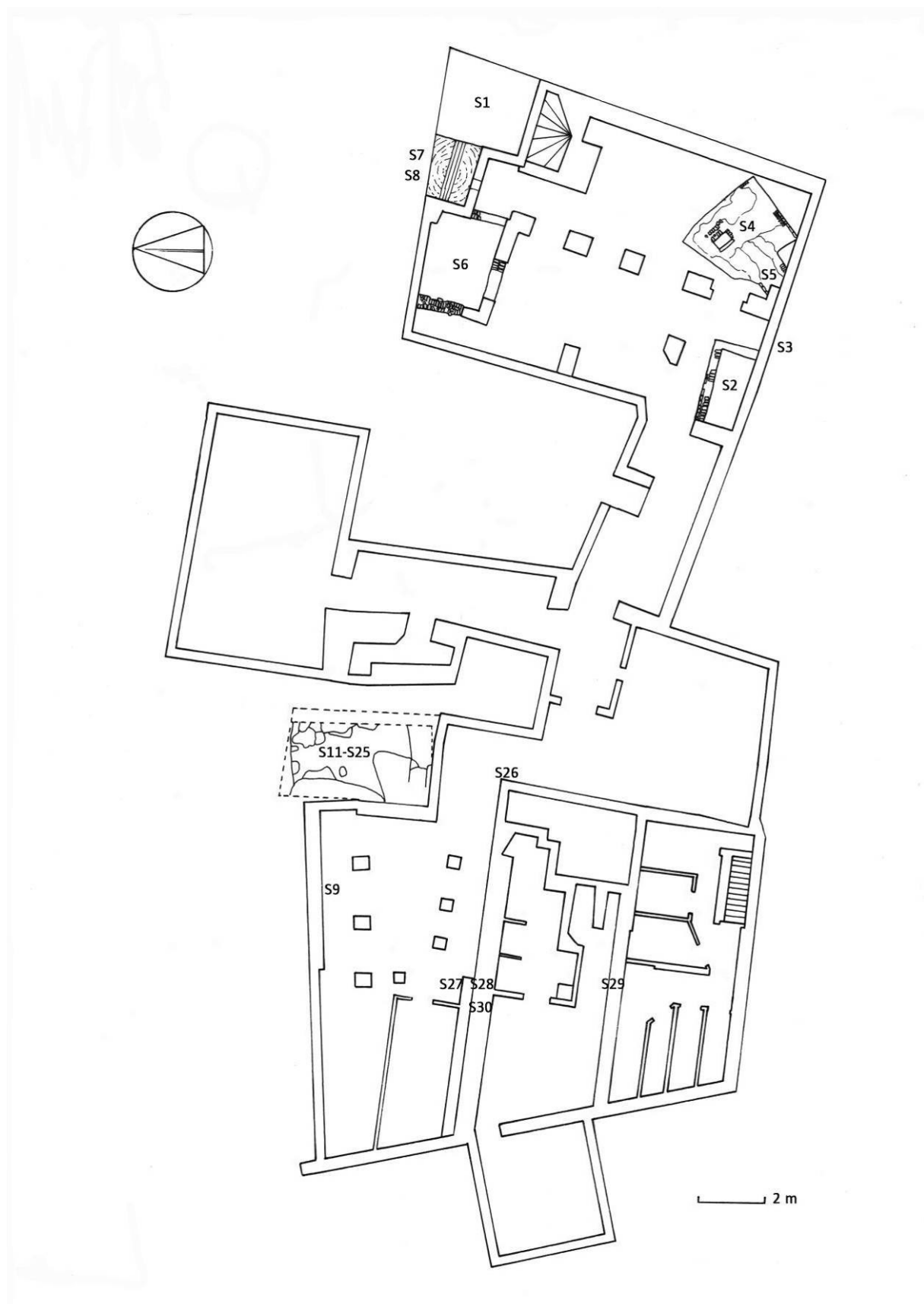

van een volledig bewaarde theepot in rood steengoed. Verder werden er stalen genomen voor eventueel natuurwetenschappelijk onderzoek.

De verwerking van de artefacten gebeurde volgens de algemeen aanvaarde typologische classificatiesystemen, vertrekkend vanuit de methodologie en gangbare praktijk van de stedelijke dienst archeologie. Dit betekent dat een inventarisnummer er als volgt kan uitzien: 'A363/1/M1': een fragment majolica uit vondstconcentratie 1 van spoor 1 uit vindplaats A363 Melkmarkt 37-39. De in dit rapport vermelde dateringen steunen op stratigrafische waarnemingen en typochronologische referenties (relatieve datering).

Figuur 7. Archeologische registratie van een afvalput

Figuur 8. Sporenplan

Resultaten van het archeologisch onderzoek

Stratigrafie

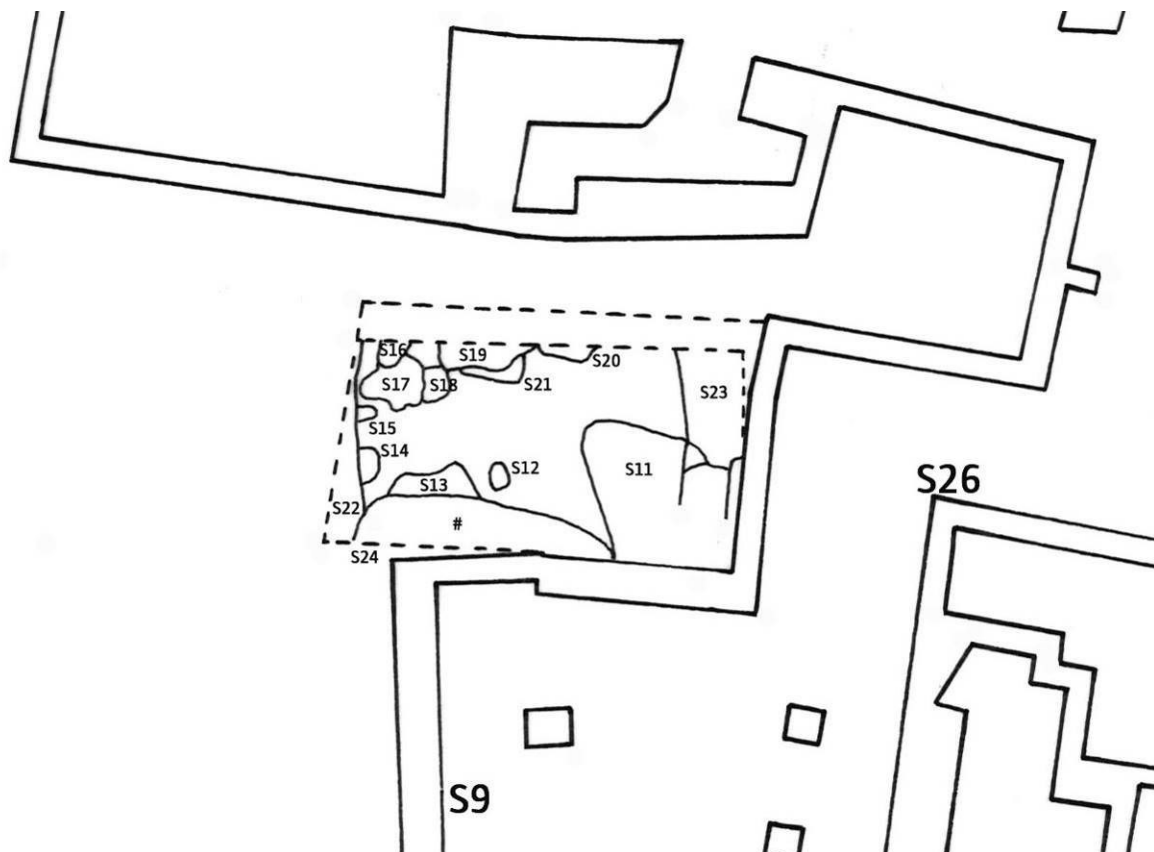
Onder de eerste, meest westelijke binnenkoer werd een opgravingsprofiel aangelegd waarin de opbouw en samenstelling van het plaatselijke bodemarchief kon worden vastgesteld. Onderaan in het profiel blijken de gele dek- of alluviale zanden vergraven door enkele kuilen. Dit werd ook vastgesteld in het opgravingsvlak. De maximaal bewaarde hoogte van de natuurlijke zanden bedraagt 5,61 m TAW. Centraal in het profiel doorsnijdt de grote kuil S19/S20, bestaande uit opeenvolgende as- en zandlaagjes, een lichtgrijze zandige laag met daarin een weinig houtskool. De kuil wordt zelf afgedekt door een laag donkerbruin en grijs gemengd zand met daarin houtskool- en verbrande leempartikels. Deze laag wordt op zijn beurt afgedekt door een laag donkerbruin zand met daarin verbrande leemfragmenten en in mindere mate houtskool. Dit pakket blijkt doorsneden bij de oprichting van de oudst bewaarde steenbouwresten, getuige de opgevulde bouwsleuven bij de muren S22 en S23. De bovenkant van het archeologisch profiel situeert zich op het niveau van de voormalige vloerplas van de binnenkoer.

Figuur 9. Oostelijk profiel onder westelijke binnenkoer

Vroegste landgebruik en middeleeuwse sporen

De onderste antropogene laag in het opgravingsprofiel, met name de lichtgrijze zandige laag met daarin enkele houtskoolpartikels, kan een getuige zijn van het vroegste terreingebruik door de mens: mogelijk gaat het om een restant van een oude cultuurlaag die verband houdt met het in cultuur brengen van de plaatselijke terreinen. De houtskoolpartikels kunnen afkomstig zijn van nederzettingsafval, hoewel er geen artefacten in de laag werden aangetroffen.

Figuur 10. Detail sporenplan ter hoogte van de westelijke binnenkoer (noorden links in beeld)

In het opgravingsvlak onder de westelijke binnenkoer tekenden zich een aantal kuilen af, met variabele grootte en diepgang. De vierkantronde tot rechthoekige kuiltjes en kuilen S12, S13, S14, S15, S16, S17 en S18 vormen de oudst bewaarde sporen van menselijke aanwezigheid op het terrein, buiten de voormelde zandige laag. Wellicht gaat het bij minstens een deel van deze kuilen om paalkuilen, afkomstig van houtbouw of perceelscheidingen. Aangezien de opgravingsput onder de westelijke binnenkoer slechts een beperkte oppervlakte bestrijkt en het bodemarchief vooral gekenmerkt is door laat- en postmiddeleeuwse steenbouwrestanten, is verder inzicht in de mogelijke gebouwtypologie van deze vroege houtbouw uitgesloten. De datering is eveneens onzeker; de kuilen dateren echter van vóór de vroegste steenbouw dus zijn ze middeleeuws of ouder. Gelet op de ligging van het projectgebied aan de zuidrand van de middeleeuwse stad, lijkt het voorkomen van middeleeuwse houtbouwresten in de vorm van paalkuilen zeker niet uitgesloten. De schaarse vondsten uit deze kuilen spreekt een dergelijke datering niet tegen. De onderlinge chronologie kan als volgt omschreven worden: S18 wordt doorsneden door en is dus ouder dan S17, die op zijn beurt ouder is dan S16.

Figuur 11. Kuiltje S18 in doorsnede

Eveneens jonger dan (paal)kuil S18 is de grote kuil S19/S20, die bestaat uit opeenvolgende as- en zandlaagjes. De samenstelling van de kuilvulling wijst in de richting van een haard- of stookkuil. Mogelijk houdt de kuil verband met de zuidwestelijke kuil S11, waarin heel wat sintels, slakken en/of andere verbrande afvalproducten (meer dan 3 kg) en houtskool (370 gr) zijn aangetroffen. De samenstelling van het vondstenspectrum uit de vulling van S11 kan wijzen op een ambachtelijke activiteit, meer bepaald metaalbewerking. In die zin kan kuil S19/S20 het restant vormen van een bijhorende stookkuil, van bijv. een smid. Het keramisch vondstmateriaal uit kuil S11 bestaat onder meer uit scherven protosteengoed, grijs en hoogversierd aardewerk, wat een datering van de opvulling van de kuil in de 13de eeuw laat afleiden. Het vondstmateriaal uit kuil S19/S20, onder meer protosteengoed, kan in dezelfde periode gedateerd worden. Verder

onderzoek van de aangetroffen vondsten uit de kuilen kan mogelijk meer zekerheid geven over de functie van beide kuilen en of er een functioneel verband tussen beiden bestaat.

Figuur 12. Kuil S11 in doorsnede

Laat- en postmiddeleeuwse bebouwing

Bouwarcheologische waarnemingen

Paalkuil S14 en daarmee wellicht ook de andere voormelde kuilen blijken overbouwd door een aantal muren in baksteen en kalkmortel. Aan de noordzijde van de opgravingsput onder de westelijke binnenkoer strekt zich van west naar oost muur S22 uit, opgebouwd met rode bakstenen (23,5/23 x 11 x 5 cm) en gele kalkmortel. Muur S22 staat 'koud' tegen muur S24, opgebouwd met bakstenen (26/24 x 14,5/12 x 6,5 cm) en kalkmortel. Aan de noordzijde vertoont de muur een vertanding. Haaks op en wellicht oorspronkelijk in verband met muur S24 is een deel van muur S23 bewaard, in het opgravingsprofiel. S23 kenmerkt zich door bakstenen van 24 x 13/10 x 6/5,5 cm. Op basis van de bouwmaterialen en stratigrafische positie plaatsen we deze muren in de late middeleeuwen, wellicht 14de of 15de eeuw.

Figuur 13. Muur S23 (centraal) in het oostelijk profiel

Muur S22 vormt het oostelijke verlengde van de scheidingsmuur S9 (bakstenen: 24,5/23,5 x 11/8 x 4,5 cm; gele kalkmortel). Onder het westelijk deel van *den Ghulden Schoen*, aan de straatzijde van de Melkmarkt, bevindt zich een laatmiddeleeuwse kelder met tongewelf (segmentboog). Muur S9 vormt hierin de scheimuur met het noordelijke buurpand. De parallelle zuidelijke scheimuur S27 toont dezelfde bouwmaterialen en baksteenafmetingen. Deze muur wordt geflankeerd door de muren S28 en S30, opgebouwd met bakstenen van variabele grootte (S28: 18 x 8 x 4,5 cm; S30: 23/25/17 x 13, 8 cm). Een doorsnede doorheen de muurkernen bevestigt wat de stratigrafie ons al eerder leerde, namelijk dat het terrein oorspronkelijk een of meerdere houtbouwfazen kende, gevolgd door steenbouwfazen, waarbij *den Ghulden Schoen* (vertegenwoordigd in de muren S9 en S27) opgericht werd vóór het zuidelijke buurpand *Den Passer*, waarvan de bewaarde keldermuren wijzen op (een) latere en/of later gewijzigde bouwfase(n): de bakstenen meten er 17,5 x 7,5 x 4,5/4 cm.

Figuur 14. Detailopname van scheimuur S9

Figuur 15. Muren S27 en S28 in doorsnede

Afvalputten

In en onder de oostelijke keldervertrekken werden een aantal afvalstructuren aangetroffen.

Afvalput S2

Muur S2 vormt wellicht de contouren van een rechthoekige afvalput, anderhalfsteens dik, doorsneden door de zuidelijke scheimuur S3. De bakstenen van S2 meten 20,5 x 9,5 x 4,5/4 cm en zijn telkens in een kopse en strekse laag gemetseld. Het gaat wellicht om een oorspronkelijk laatmiddeleeuwse constructie. Er werden geen relevante vondsten in de putvulling aangetroffen.

Afvalput S4

S4 is een bakstenen afvalput op min of meer vierkant grondplan (buitenwerks 3,2 x 2,5 m), met een zuidwestelijke storthelling (ca. 2 m lang) en –koker. De koker is bewaard tot op de eerste verdieping van het achterhuis achter *Den Passer*. De bakstenen waarmee de put werd opgericht meten 17 x 8 x 3,5 cm. Een steekgewelf dekt de put af. De constructie heeft een capaciteit van circa 5.000 liter, de helling niet meegerekend. Het vondstmateriaal uit de ‘originele’ vullingspakketten

omvat onder meer fragmenten majolica en een fraai versierde benen tandenstoker/oorlepel, wat de gebruiksfase rond 1600 AD plaatst. Een steengoedkruik beeldt een uil of valk op een tak uit en is vermoedelijk afkomstig uit Frechen (vgl. GAIMSTER 1997, 194).

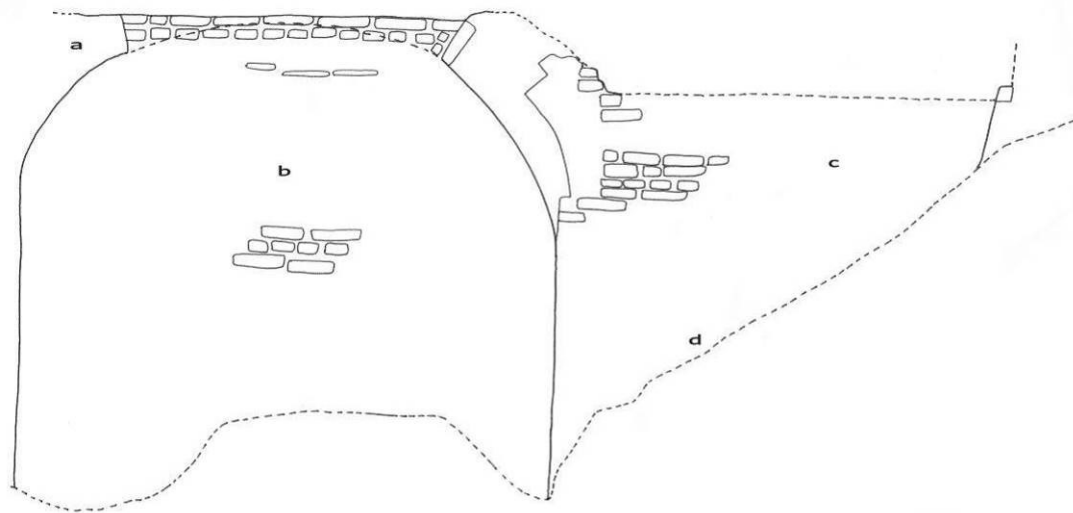

Figuur 16. Afvalput S4 in de oostelijke kelder

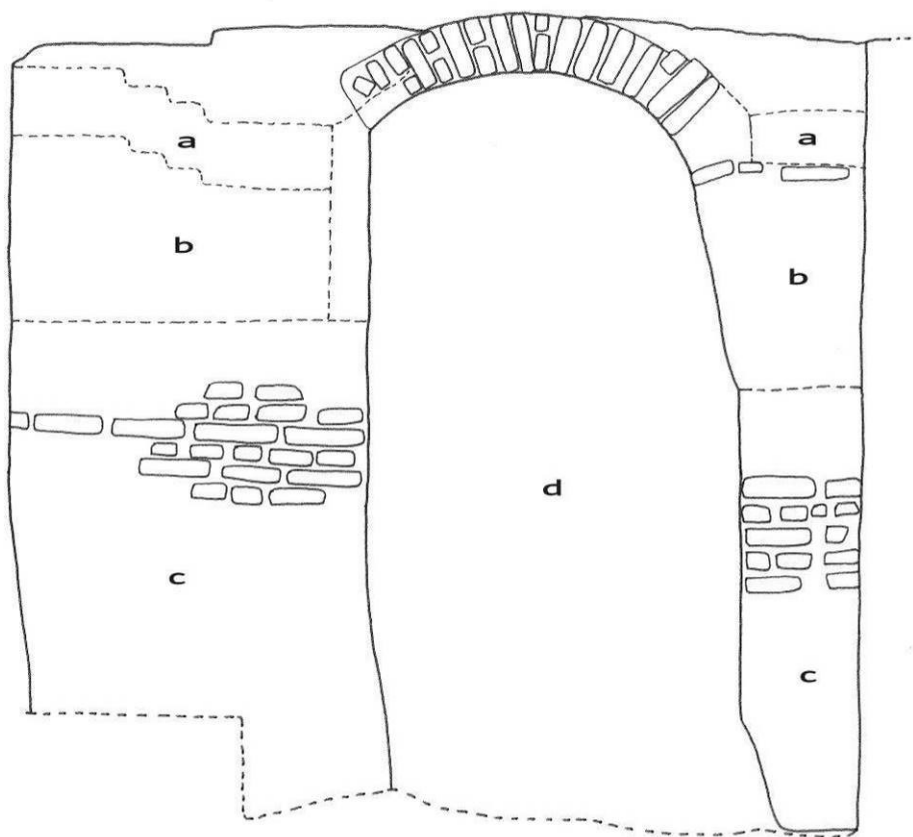

Figuur 17. Afvalput S4 na het uithalen van de vullingspakketten

Figuur 18. Lengteprofiel van afvalput S4

Deel	Beschrijving
A	Gewelf afvalput
B	Oostelijke wand afvalput
C	Oostelijke wand storthelling
D	stortvlak

Figuur 19. Dwarsprofiel afvalput S4

Deel	Beschrijving
A	Tongewelf boven afvalput
B	Aanzet tongewelf
C	Zuidelijke wand afvalput
D	storthelling

Afvalput S6

De min of meer rechthoekige constructie S6 bestaat uit bakstenen van 20/15 x 7,5/7 x 4 cm en kalkmortel. Oorspronkelijk was de put afgedekt met een tongewelf, waarvan het bouwpuin zich als bovenste vullingspakket in de put bevond. In de onderste vullingslagen bevinden zich resten van tientallen recipiënten in glas, industrieel wit aardewerk, steengoed, rood aardewerk (voornamelijk kookgerei), porselein, wit aardewerk en faience. De laatst en meest vertegenwoordigde gebruiksfase van de put plaatsten we in de 18de eeuw.

Trap

In de meest oostelijke kelder troffen de onderzoekers onder de moderne, 20ste-eeuwse trap een oudere spil- of steektrap aan, bestaande uit natuurstenen treden op een bakstenen onderbouw. Minstens zeven treden werden opgetekend; de hoogte van de treden bedraagt 20 cm.

Figuur 20. Trap in het vergeten keldervertrek S1

Oven

Noordwestelijk van de trappartij kwam met het doorbreken van een keldermuur een uitstekend bewaarde oven (S7) aan het licht, opgebouwd met bakstenen (18 x 9/8 x 4,5 cm) en een gele

zandige kalkmortel. De ovenmuren zijn steens dik. De oven bestaat uit een bakruimte (fig. 26 deel e) met eronder een opslagplaats (h). De bakruimte meet binnenwerks 1,4 x 1,4 m en wordt gevormd door een bakvloer van ongeglazuurde tegels (van 17 x 17 tot 21 x 20 cm), overdekt door een koepel van bakstenen en een bruine kleiige mortel (d). De bakruimte is maximaal 28 cm hoog. De oven toont gebruikssporen: zowel de koepel als de bakvloer tonen verkleuringen door verhitting. Aan de zuid- en oostzijde van de bakruimte zijn er openingen aanwezig; het zuidelijke (43 x 30,5 cm) vertoont een metalen lijst of kader waar ooit een luik heeft gezeten. De opslagruimte onder de bakvloer meet binnenwerks 1,3 x 1,36 m en is maximaal 80 cm hoog. De vloer bestaat uit ongeglazuurde tegels (13 x 13 x 2 cm); de wanden zijn opgebouwd met baksteen en kalkmortel. Op de bakvloer binnenin de oven werd een mineraalwaterfles met fabricagemerk 'Selters' aangetroffen, wat aantoont dat de oven in gebruik was tot of opgeheven in de eerste helft (of zelfs eerste kwart) van de 19de eeuw. De oven bleek gebouwd tegen een dichtgemetselde doorgang in de noordelijke scheimuur.

Figuur 21. De dichtgemaakte zuidzijde van oven S7

Figuur 22. Ovenstructuur S7 met opening in de oostzijde

Figuur 23. De ovenkoepel van bovenaf gezien

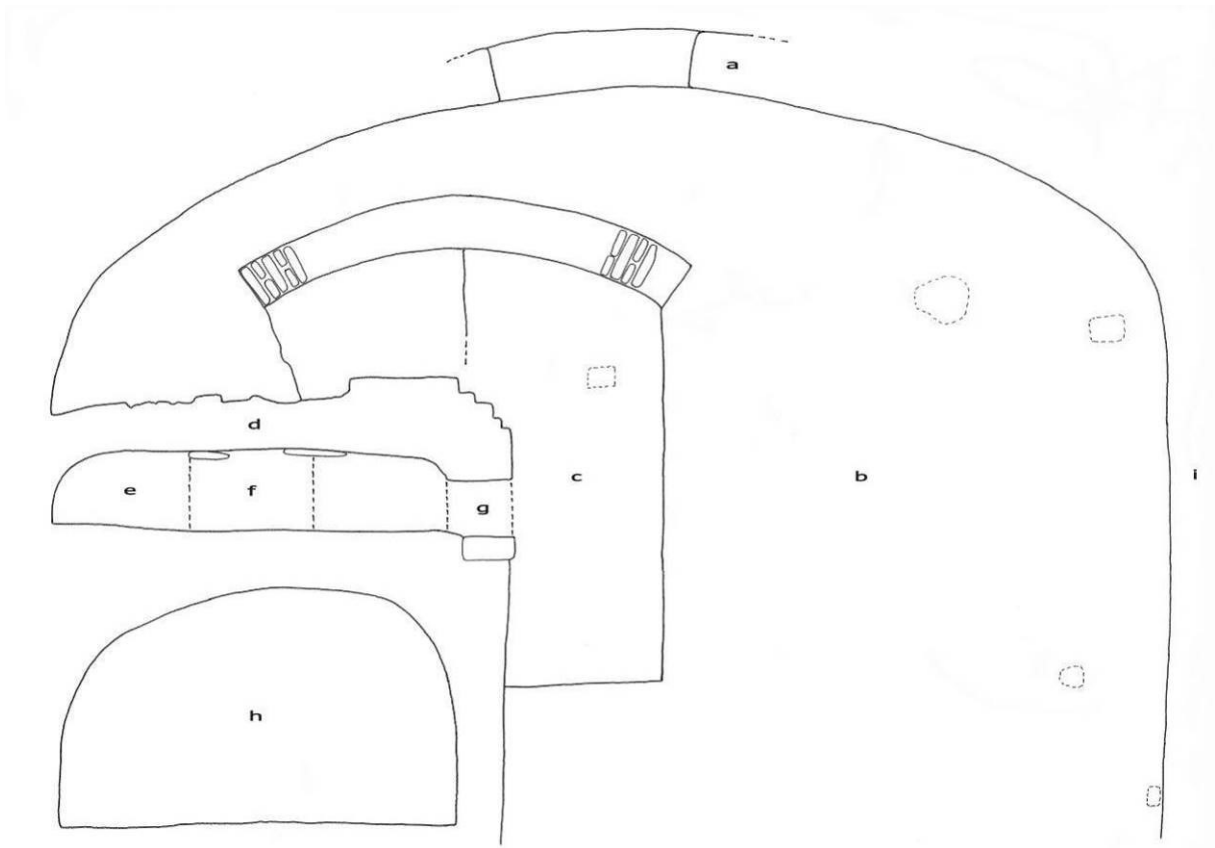

Figuur 24. De bakruimte met tegelvloer en koepel

Figuur 25. De opslagruimte onder de bakvloer

Figuur 26. West-oost-doorsnede van oven S7 en keldervertrek S1

Deel	Beschrijving
A	Tongewelf keldervertrek S1 met mangat
B	Noordelijke scheimuur keldervertrek S1
C	Dichtgemetselde doorgang in scheimuur
D	Koepel van oven S7
E	Bakruimte van oven S7
F	Ovenluik in zuidelijke wand van oven S7
G	Opening in oostelijke wand van oven S7
H	Opslagruimte in oven S7
I	Oostelijke scheimuur keldervertrek S1

Een keldervertrek als stortplaats?

De oven en dichtgemetselde doorgang bevinden zich in een keldervertrek (S1) waarvan het bestaan vergeten was. De ruimte werd bij toeval ontdekt bij het doorbreken van de keldermuren. Het verborgen keldervertrek meet 3,86 x 3,85 m en heeft een maximale hoogte van 2,8 m. De ruimte heeft een tongewelf met centraal mangat (70 x 65 cm) en een baksteenvloer.

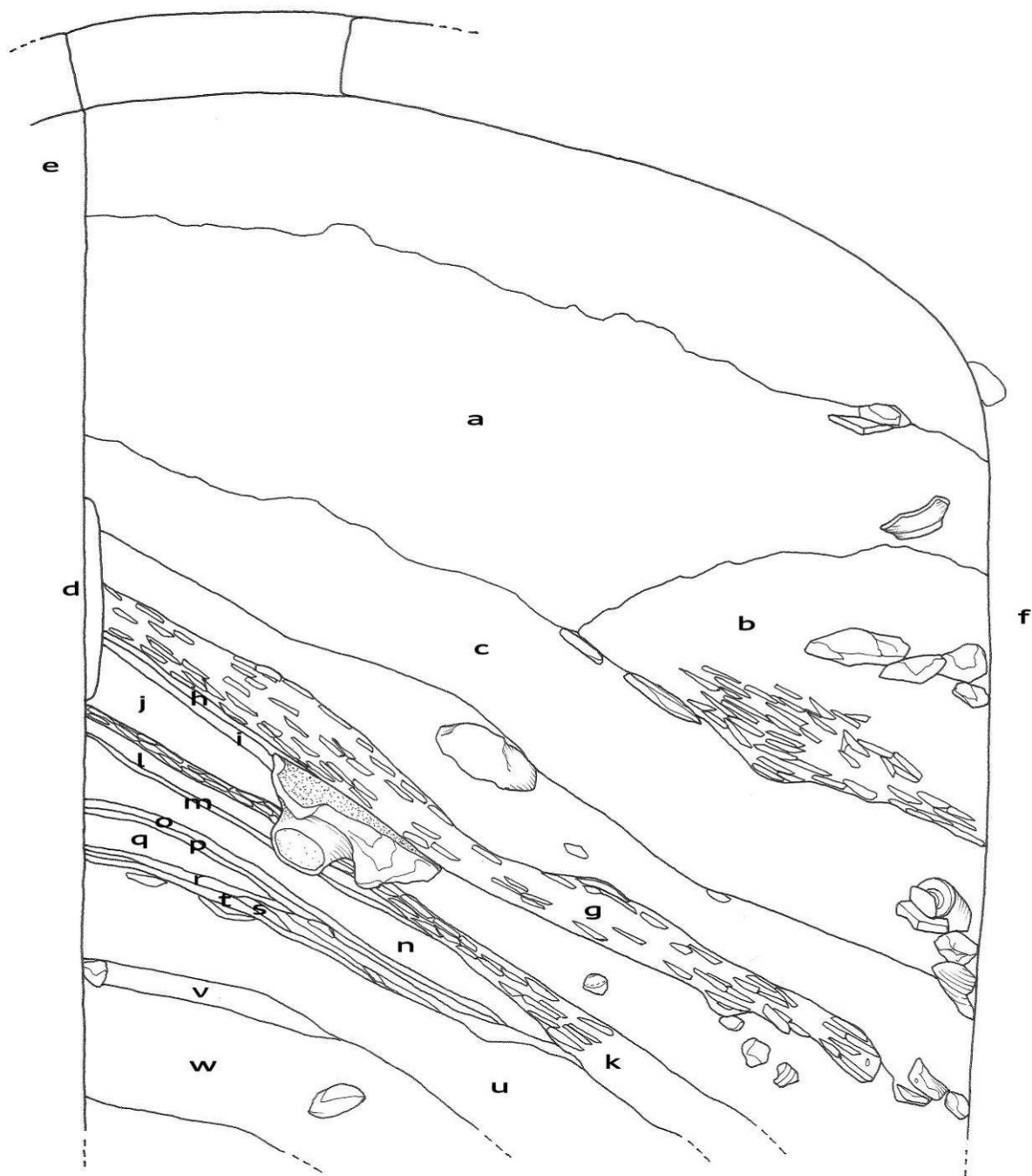
Het keldervertrek bleek van de vloer tot aan het gewelf opgevuld met stortlagen met daarin bouwpuin, gebroken servies in aardewerk en glas, voorwerpen in organische materialen en kunstvoorwerpen in gips, terracotta en steen. Veruit het merendeel van de vondstcollectie uit het keldervertrek S1 dateert uit de 18de eeuw. Strikt stratigrafisch genomen geldt deze datering als *terminus ante quem* voor de bouw van de oven, aangezien de stortlagen de oven bedekken. We moeten echter beducht zijn voor een mogelijk afwijkende tafonomie van de context: het lijkt

evenmin uitgesloten dat het 18de-eeuwse materiaal op een later tijdstip, bijvoorbeeld bij een grondige verbouwing, in het keldervertrek terecht kwam.

Figuur 27. De vullingspakketten in keldervertrek S1 (samengesteld beeld in perspectief)

Figuur 28. Archeologisch profiel van de vullingslagen in keldervertrek S1

Laag	Beschrijving
A	Bouwpuin met baksteen-, dakpan- en kalkmortelfragmenten en zand; witlichtgrijs
B	Leisteenfragmenten, natuursteen en baksteen
C	Bouwpuin met leien, baksteen, mortel en zand; witlichtbruingeel
D	Bepleisterde baksteen en kalkmortel
E	Baksteenmuur, later dan bouw keldervertrek
F	Baksteenmuur; oostelijke scheimuur keldervertrek S1
G	Leisteenfragmenten
H	Bouwpuin, zand, kalkmortel; lichtbruinrood
I	Gipslaagje met gipsen buste; wit
J	Bouwpuin, dakpanfragmenten en tegels in rood aardewerk; lichtgrijs
K	Leisteenfragmenten
L	Gele zavel
M	Donkergrijs tot zwart brandlaagje, houtskool
N	Gips, bouwpuin, zand, houtskool
O	Zwart brandlaagje
P	Rood brandlaagje
Q	Wit zandig puinpakket met Delftse tegelfragmenten
R	Rood brandlaagje met houtskool, baksteenfragmenten en witte kalkmortel
S	Lichtgrijs aslaagje met houtskool
T	Zwart brandlaagje met houtskool
U	Lichtgrijsgroen puinpakket met witte pleisterfragmenten
V	Donkergrijs zandig laagje met een weinig houtskool
W	Lichtbruin puinpakket met zand en beschilderde bepleistering

De volgende paragrafen beschrijven beknopt de samenstelling van de vondstencollectie(s) uit de vullingslagen van S1, opgedeeld naar functie.

Bouwmaterialen

In een aantal vullagen kwam bouwpuin voor: fragmenten van polychroom pleisterwerk met blauw- en goudkleurige beschildering, wellicht afkomstig van een ribgewelf of nis; fragmenten van een roodbruine, vlakke bepleistering; leien van een vroegere dakbedekking; tientallen decoratieve tegels; een haardsteen; gipsen fragmenten van architecturale onderdelen (voluten en guirlandekrans; mogelijk behorend tot een krans rondom de gipsen buste van Athena; zie volgende paragraaf); een fragment van een goot of spuwer in Ledestein; fragmenten van lijstwerk in blauwe hardsteen en twee fragmenten van plavuizen in witsteen. De datering en herkomst kan zonder verder onderzoek niet gepreciseerd worden.

Sculpturen en kunstgerelateerde objecten

Een aantal opgedolven objecten hebben een duidelijke sierfunctie (kunstobjecten) of houden verband met de productie van kunst. Een opvallende vondst is een gipsen buste die Athena voorstelt (A363/S1/V1/GI4). De godin van de hemel, wijsheid en kunst is afgebeeld met een mantel (de *Aegis*) en een Medusa-medaillon op de borst. De buste is onvolledig bewaard (58 cm breed, 41 cm hoog bewaard) en vertoont tekenen van erosie, wellicht omdat de buste geruime tijd in weer en wind was opgehangen. De buste werd geconserveerd en gerestaureerd en staat samen met een selectie aan artefacten opgesteld in het nieuwe suitehotel.

Een laat-barokke sculptuur in terracotta stelt een putto voor met lendendoek terwijl hij een orgeltje bespeelt (A363/S1/V1/BE4; hoogte 75 cm). De rechterhand ontbreekt. De voetplaat meet 24 x 22 cm en bevat een onvolledig bewaarde inscriptie: [...EËLEN OF QUEËLEN]. Het beeld vertoont een witte, poederige deklaag.

Een onvolledig bewaard, albasten figuurtje stelt een mannelijk naakt voor en lijkt sterk verweerd door vochtinwerking (A363/S1/V1/N3; 14 cm hoog). Net als bij de Athenabuste moet deze

verwerking dateren van vóór de depositie in het keldervertrek, waar de droge klimatologische omstandigheden een dergelijke aantasting uitsluiten.

Twee terracotta *modelli* stellen antropomorfe figuren voor, met kledij en attributen (A363/S1/V1/BE1 en 2; resp. 23,7 en 16 cm hoog). Het gaat in beide gevallen om sculpturale voorstudies op schaal.

Verder zijn er fragmenten ontdekt van gipsen mallen voor gelijkaardige reliëfplaten, voorstellend een *Aanbidding der Wijzen* (A363/S1/V1/G116; 27,5 x 22,5 cm) en twee malletjes voor patacons, waarvan de beeltenis moeilijk te achterhalen valt.

Andere vondsten die wijzen op lokale kunstproductie omvatten restanten van een aantal verfkwesten (o.a. A363/S1/V1/HA4) en houtskoolstiften. Het artistieke karakter van een deel van de vondstencollectie uit S1 wordt onderlijnd door de aanwezigheid van de Athenabuste, als godin van de kunst. Een opmerkelijke vondst is bovendien een min of meer vierkante toetssteen (A363/S1/V1/N1), gebruikt voor het identificeren en bepalen van het gehalte aan edelmetaal van een voorwerp of een stuk grondstof. Of deze vondst te relateren is aan kunst(productie) of aan opsmuk (zie verder), is moeilijk uit te maken.

Vaatwerk

In de vulling van S1 troffen de onderzoekers honderden recipiënten in porselein, faience, rood en wit aardewerk en glas aan. Het porselein omvat tientallen borden, theekopjes en ondertassen en worden door de uitzonderlijke hoeveelheid hieronder besproken (bijdrage door Jordi Bruggeman). De deelcollectie faience omvat tientallen borden, theeschoteltjes maar ook een kamerpot, vaasjes, een sculptuurtje in de vorm van een zwaan, en een zalfpot. Ook deze vondsten dateren uit de 18de eeuw. In de vulling van S1 werden verder nog tientallen grappen en borden, lekschotels, schalen, voorraadpotten, bakpannen en hengselpotten in rood aardewerk ontdekt. Bij de steengoedvondsten gaat het vooral om tafelwaar. Bij het glas onderscheiden we tientallen bekers en kelkglasten van diverse vormen en afmetingen, naast een hele reeks wijnflessen, karaffen, waterflessen en een distilleerkolf en –helm. Onder het groen glas bevinden zich minstens 4 of 5 vogelvoederbakjes.

Hygiëne en opsmuk

Onder de metaalvondsten uit de vullingspakketten in S1 bevinden zich tal van objecten die te maken hebben met de persoonlijke levenssfeer van de vroegere eigenaars of gebruikers. We onderscheiden voorwerpen die te maken hebben met opsmuk en hygiëne of met devotie. Een gedeeltelijk bewaarde paternoster bijvoorbeeld toont een medaillon met aan de ene zijde een afbeelding van Maria met opschrift [REGI(NA) CAELI] en op de keerzijde Christus met bijschrift [SALVATOR MUNDI]. Naast dergelijke devotionalia zijn meer profane objecten zoals gespen, mantelspelden, naalden, messen, boeksluitingen, textielborduursel en een brilmontuur mét glazen ook vertegenwoordigd in het vondstenspectrum.

Een scheerbekken in faience vertoont twee perforaties om het recipiënt op te kunnen hangen. Een aantal voorwerpen in been houden eveneens verband met persoonlijke hygiëne en opsmuk ('lifestyle'): een balein van een waaier, twee tandenborstels en een kam.

Een opmerkelijke deelcollectie: Chinees porselein en een theepot – Jordi Bruggeman

De vulling van het keldervertrek van *den Ghulden Schoen* en *den Passer* leverde een, naar Zuidnederlandse normen, zeer grote hoeveelheid Chinees porselein op. Tot nog toe is er in Vlaanderen geen assemblage van Oosters porselein opgegraven dat zo omvangrijk is. In totaal zijn er 107 individuen aanwezig. Een bijzondere vondst is een roodstenen theepot met Chinese motieven. De meeste objecten zijn vrij volledig bewaard. Opvallend is de goede bewaring van de bovenglazuurdecoratie, wellicht door de vrij droge omstandigheden in de kelder (S1) waar ze uit gerecupereerd werden. Het porselein dateert voornamelijk omstreeks het midden van de 18de eeuw.

Er zijn binnen het porselein geen uitzonderlijke stukken aanwezig. Het gaat bijna uitsluitend om courant tafelgerei. Slechts één siervoorwerp is aanwezig. In totaal werden 33 borden, 12 schotels, 34 schoteltjes, 26 koppen, een kom, en een flesje gerecupereerd. Ondanks het grote aantal objecten valt toch het relatief beperkte aantal vormtypes op. In de meeste archeologische contexten in de Zuidelijke Nederlanden is het vormenspectrum doorgaans vrij beperkt. Bij de contexten die een grotere hoeveelheid porselein opleverden, is het vormenspectrum doorgaans iets uitgebreider. Bijvoorbeeld op de site Brugge, Jezuïetenklooster komt naast de courante vormen ook een scheerbekken (Japans) en een fragment vermoedelijk van een theepot voor (VERTONGE 2001). Ter hoogte van het Sint-Pietersplein in Gent zijn ook een theepot en een suikerpot aanwezig (eigen onderzoek van de auteur; zie HUYGHE 2006) en de kasteelvijver van Hingene (Bornem) leverde onder meer een fles, vazen, een beker, deksels en vermoedelijk een theepot op (BRUGGEMAN 2008).

Het grootste deel van de objecten is voorzien van onderglazuurblauwe decoratie. Eén schoteltje heeft daarnaast ook een rode bovenglazuurdecoratie en bij een ander schoteltje is ook goud toegepast. Een dergelijk kleurenschema wordt Imari genoemd. Chinees Imari werd vanaf omstreeks 1710 geproduceerd als imitatie van Japanse voorwerpen (STROBER 2001, 90). Verder is één kopje gedecoreerd in *famille rose*, een kleurenschema opgebouwd uit emailkleuren, waarbij het roze domineert. Deze kleur werd gecombineerd met ondoorzichtig wit, zwart, rood, blauw (email), geel, groen en purper en soms nog andere kleuren. *Famille rose* decoratie verwierf een grote populariteit omstreeks 1730 (LUNSINGH SCHEURLEER 1989, 126-127). Zestien individuen zijn voorzien van bruine glazuur aan de buitenzijde. Bruine glazuur was in de mode in Europa in de 18de eeuw. Reeds vanaf de late 17de eeuw werd het in beperkte mate geïmporteerd (LI 2012, 23-25). Het bruine glazuur komt alleen voor op kopjes, schoteltjes en op een kom. Een bruine geglazuurde rand komt voor op 39 individuen, vooral borden en schotels. Twee schoteltjes met eenzelfde decoratie zijn ook voorzien van een bruine geglazuurde rand. Qua toegepaste decoratietechnieken valt op dat er slechts enkele voorwerpen zijn die niet (uitsluitend) onderglazuurblauw gedecoreerd zijn. Bij andere sites waar een aanzienlijke hoeveelheid porselein werd aangetroffen, werd doorgaans een breder spectrum aan decoratietechnieken vastgesteld. Bijvoorbeeld op de sites in de Schepenhuisstraat en ter hoogte van het Sint-Pietersplein in Gent werd ook *Imari*, *famille verte*, *famille rose* en polychroom (Schepenhuisstraat) gedecoreerd porselein aangetroffen (VERMASSEN 1991; eigen onderzoek van de auteur). Het meest uitgebreide spectrum aan decoratietechnieken werd vastgesteld bij het porselein uit Hingene, waar bijkomend ook rood en goud gedecoreerd porselein aanwezig is (BRUGGEMAN 2008). Wat betreft de decoratiethema's zijn er slechts enkele globale thema's, die vooral floraal of landschappelijk van aard zijn.

Onderglazuurblauw

Een eerste decoratie komt voor op 20 borden. Ze bestaat uit seizoensbloemen groeiend in de grond op het plat en op de vlag (A363/S1/V1/PO1-13, PO13 (2), PO14-PO17, PO19 en PO30 (2)). De rand is voorzien van een bruine geglazuurde rand. Een gelijkaardige decoratie komt voor op het plat van een ander bord, waar naast diamantwerk ter hoogte van de ronding ook diamantwerk aanwezig is op de binnenzijde van de rand (PO105). Op een volgende reeks borden zijn op het plat seizoensbloemen in een boeket weergegeven met centraal een pioenroos, waarrond een band diamantwerk aanwezig is. Ook op de vlag zijn vier boeketten weergegeven, waarbij afwisselend een pioenroos en een chrysant centraal staat. De rand is accoladevormig afgewerkt. Dit komt voor op zes borden (PO22, PO24-PO25, PO27-PO28 en PO36).

Bij twee vrij diepe borden komt een decoratie van seizoensbloemen met een tuinterras voor op het plat (PO39 en PO40). Ze hebben een gearceerde invulling van de florale onderdelen. De ronding is gedecoreerd met diamantwerk en uitgespaarde cartouches, waarbinnen een of twee van de acht algemene kostbaarheden is weergegeven. Met dit laatste wordt de combinatie bedoeld van acht niet-vaststaande objecten uit de honderd antiquiteiten, een verzameling van emblemen uit de Aziatische cultuur die elk een symbolische betekenis hebben. Het gaat bij het ene bord om een parel (PO39) en bij het andere bord vermoedelijk om een ruit en een munt of parel (PO40). Op de vlag zijn vier bloemenranken geschilderd. Over twee tegenover elkaar gelegen druivenranken kruipt een eekhoorn. Bij een ander diep bord, waarvan de ronding met diamantwerk is ingevuld, bestaat de voorstelling op het plat uit seizoensbloemen met tuinrots en staat een pioenroos

centraal (PO40). Op de vlag wisselen drie florale decoraties elkaar af. Twee randfragmenten met een bruine rand behoren tot een bord met een florale decoratie op de vlag. Een ander randfragment van een bord heeft ook een florale decoratie op de vlag.

Een variant van de seizoensbloemen groeiend in de grond komt voor op vijf schotels (PO30-PO32 en PO34-PO35). De seizoensbloemen zijn weergegeven rondom een centraal medaillon op het plat. Binnen het medaillon is een bloementakje afgebeeld. De rand is aan de binnenzijde afgeboord met diamantwerk. De top is bruin geglaazuurd. Een florale decoratie met een tuinrots en vogels komt slechts voor op één schotel (PO37). De rand is aan de binnenzijde afgeboord met diamantwerk. De top is bruin geglaazuurd.

Vijf schotels zijn gedecoreerd met op het plat een rotsachtig rivierlandschap met bomen, bamboe, een hut en een pagode (PO41-PO45). Ter hoogte van de rivier is een vissersboot met een visser weergegeven. Aan de binnenzijde van de rand is een band diamantwerk aangebracht. De rand is bruin geglaazuurd.

Een schoteltje (PO70) en drie koppen (PO88-PO90) zijn gedecoreerd met eenzelfde decoratie van seizoensbloemen groeiend in de grond. Binnen een centraal medaillon op het plat is een bloementakje geschilderd. Op het schoteltje zijn rond het medaillon seizoensbloemen weergegeven en bij de kopjes aan de buitenzijde. Langs de rand aan de binnenzijde is een zigzag-arcering aanwezig. Een gelijkaardige decoratie komt voor bij een ander kopje (PO92). Drie andere schoteltjes differentiëren zich onder meer door de bruine glazuur aan de buitenzijde en de afwezigheid van zigzag-arcering (PO73-PO75). Twee koppen die aan de buitenzijde bruin geglaazuurd zijn, hebben op het plat een bloementakje en op de binnenwanden een indeling in bladvormige panelen, telkens voorzien van een seizoensbloem groeiend in de grond (PO77-PO78). De binnenzijde van de rand is voorzien van een zigzag-arcering. Op een kop met een gelijkaardige decoratie is op het plat een bloementakje aanwezig en onder de rand afhangende bloementakjes (PO102). Een andere kop die aan de buitenzijde bruin geglaazuurd is, combineert seizoensbloemen groeiend in de grond op het plat met drie bloementakjes op de binnenwand (PO82).

Een decoratie met seizoensbloemen en een tuinrots komt voor op het plat van een schoteltje (PO71). Een gelijkaardige decoratie komt voor op de binnenzijde van een kop, die aan de buitenzijde bruin is geglaazuurd (PO81). De binnenrand ervan is gedecoreerd met diamantwerk. Bij een andere kop, waarvan ter hoogte van de rand het glazuur vrij sterk is afgebladderd, wisselt deze decoratie af met een bloementakje (PO98). De binnenrand vertoont een zigzag-arcering. Bij een slordig geschilderd schoteltje strekt de decoratie van seizoensbloemen en een tuinrots zich uit over de volledige bovenzijde van het schoteltje (PO76). Binnen de context is ook een kom aanwezig met seizoensbloemen en een tuinrots op het plat (PO87). De binnenwand is gedecoreerd met ranken van seizoensbloemen en de binnenzijde van de rand is gedecoreerd met gestileerde lotusranken. De wand aan de buitenzijde is bruin geglaazuurd. Op twee schoteltjes zijn seizoensbloemen met een tuinrots, een tuinterras en vogels afgebeeld op het plat (PO52/56 en z.nr. 6.8). De decoratie vertoont gelijkenissen met een van de schotels (PO37). Aan de binnenzijde van de rand is een boord diamantwerk weergegeven. De rand is bruin geglaazuurd.

Drie schoteltjes (PO67 en PO85-PO86) en een kop (PO91) zijn gedecoreerd met ranken van seizoensbloemen (chrysanten). Op de schoteltjes is dat rond een centraal medaillon met een chrysant en op de kop is dat op de buitenwand. Het kopje heeft op het plat een chrysant. De bodem van deze objecten is vrij dikwandig. Een lichte craquelé van het glazuur is te zien aan de binnenzijde bij een schoteltje (PO67). Een kopje dat bruin geglaazuurd is aan de buitenzijde, is op de binnenwand gedecoreerd met bloementakken (PO84). De binnenzijde van de rand is vlakdekkend gedecoreerd met uitsparingen, ingevuld met halve pruimenbloesems en halve granaatappels. Bij een ander schoteltje bestaat de decoratie op de binnenzijde uit een centraal medaillon, ingevuld met seizoensbloemen met een tuinrots, waarrond aan de ene zijde seizoensbloemen met een tuinrots zijn afgebeeld en aan de andere zijde een hanengevecht (PO68). Dezelfde decoratie komt voor op een kop (PO103).

Op een schoteltje is een rivierlandschap met rotsen, een hut en een pagode afgebeeld. Het strekt zich uit over de volledige binnenzijde van een schoteltje (PO53). Kopjes met een gelijkaardige doorlopende decoratie werd aangetroffen in het scheepswrak van de Göteborg uit 1745 (WÄSTFELT & GYLLENSVÄRD 1991, 78). Op twee kopjes die aan de buitenzijde bruin geglaazuurd zijn, is op het plat ook een rivierlandschap met hut en bomen afgebeeld (PO79-PO80). Op de binnenwanden zijn seizoensbloemen geschilderd. Op de binnenrand is een zigzag-arcering aanwezig. Een vrij dunwandig schoteltje is gedecoreerd met een visser in een rivierlandschap, die vanop de oever aan het vissen is (PO57). Langs de rand is zesbladig servetwerk aangebracht. Op twee schoteltjes is een rivieroever afgebeeld met drie ganzen en een vierde gans die vliegt (PO54-PO55). Bovenaan zijn wolken afgebeeld. Dergelijke schoteltjes werden aangetroffen in het wrak van het schip de Göteborg, dat in 1745 zonk (IBID., 108). De binnenzijde van de rand is voorzien van een zigzag-arcering.

Een rivierlandschap met een menselijke scène komt voor bij vier schoteltjes (PO47-PO50) en een kopje (PO99), respectievelijk aangebracht op de binnenzijde en de buitenwand. De decoratie geeft een man weer die een luit bespeelt op een vissersboot, nabij een rotspartij met bomen. Op de oever zit een man. Op de voorgrond zijn drie rotsen weergegeven en bovenaan zijn wolken te zien. De binnenzijde van de rand is voorzien van een zigzag-arcering. Op het plat van de kop staat een heilige paddenstoel.

Zeven schoteltjes zijn voorzien van een centraal medaillon met een rozet en twee uitwaaiende en twee bladvormige cartouches (PO58, PO61-PO64 en PO69). De uitwaaiende cartouches zijn ingevuld met een rivierlandschap met een persoon op de oever. De zones binnen de bladvormige cartouches zijn beschilderd met seizoensbloemen groeiend in de grond. Aan de binnenzijde van de rand van de schoteltjes is een zigzag-arcering aangebracht. Vijf koppen zijn ook voorzien van deze decoratie (PO93-PO96 en PO104). De cartouches bevinden zich op de buitenwand, het rozet op het plat. Gelijkaardige rozetten zijn aangetroffen in het wrak van de Göteborg (ID. 1991, 232-235).

Een andere decoratie geeft een knielende man weer aan een tafel met een dame. Ze komt voor op twee schoteltjes (PO51 en PO52) en twee kopjes (PO97 en PO100), respectievelijk op de binnenzijde en op de buitenzijde. Op de voorgrond is een tuinrots weergegeven en op de achtergrond een baldakijn en een scherm waarin een rivierlandschap te zien is. Mogelijk is de scène in verband te brengen met Xuiang Ji en het verhaal van de Westerkamers (Zie DE BISSCOP 2009, 178). Bij de kop is op het plat een heilige paddenstoel geschilderd.

Op het plat van een kopje, dat aan de buitenzijde bruin geglaazuurd is, wordt een object afgebeeld dat mogelijk te interpreteren is als een muziekinstrument of een troon (PO83). Aan de binnenzijde zijn halve rozetten geschilderd met een bloementak. Verder zijn er bij de schoteltjes nog twee individuen aanwezig waarbij enkel delen van de rand zijn bewaard. Op één exemplaar is aan de binnenzijde van de rand diamantwerk aangebracht. Op het andere niet, maar daar is ter hoogte van de ronding een schakellijn aangebracht. Een flesje is voorzien van een florale decoratie op de buitenzijde. Dergelijke flesjes werden ook teruggevonden in Tiel en Nijmegen (BARTELS 1999, 856, cat. 1182-1183).

Meerkleurig

Het schoteltje in Imari is onder meer gedecoreerd met seizoensbloemen en een tuinrots (PO72). Het kopje in *famille rose* verbeeldt twee bloemenvazen op een artemisiablاد (PO86). In een eerste vaas is een seizoensbloem met een tuinrots weergegeven en in de andere onder meer een ruyiscepter. Verder zijn bloementakken weergegeven. De binnenzijde van de rand is voorzien van diamantwerk, de buitenwand is bruin geglaazuurd. Bij twee randfragmenten van een schoteltje zijn onderglazuurblauw en bovenglazuur rood gecombineerd. De fragmentarische bewaring laat niet toe om te bepalen of het gaat om Imari. Behalve de decoratie onder de binnenrand die als diamantwerk kan geklasseerd worden, is de decoratie eveneens te fragmentair bewaard om het thema ervan te identificeren. De buitenzijde is bruin geglaazuurd.

Merken

Op de onderzijde van de bodem is op het porselein in een aantal gevallen een merk aangebracht. Een eerste merk betreft een fictief merk geplaatst in een vierkant (PO55). Een ander merk betreft een gelukwens, gebaseerd op *fu* (geluk) (PO68). Twee andere merken zijn mogelijk ook gebaseerd op *fu* (PO71 en PO103). Eén merk betreft diamantwerk (PO82). Een artemisiabladd is aanwezig op een kop (PO102). Op de onderzijde van een schoteltje is het symbool van de schildering of spiegel (*hua*) aanwezig (PO 76). Het behoort tot een van de acht kostbaarheden (*babao*).

Ensembles en serviezen

In de vroege 18de eeuw kwam de vraag naar uitgebreide eetserviezen, met een grote verscheidenheid aan onderdelen en gekenmerkt door eenzelfde decoratie. Pas in de periode 1720-1730 kwamen serviezen in porselein volop in ontwikkeling en kwamen er steeds meer onderdelen bij, onder meer terrines, slakommen, olie- en azijnstallen, boterpotten en kandelaars. Tegen het midden van de 18de eeuw werden steeds grotere serviezen ingevoerd. Hoewel er meer serviezen werden ingevoerd, bleven grote hoeveelheden afzonderlijke stukken ook ingevoerd worden (ID. 2009, 79-85). Net als bij het eetgerei waren er bij het drinkgerei serviezen. Naast de koppen, de schoteltjes, een theepot of koffie- of chocoladekan, kon een servies onder meer een melk- of roomkan, een spoelkom, een suikerpot met deksel en een schoteltje omvatten (*IBID.*).

Het porselein uit het keldervertrek van *den Ghulden Schoen* en *den Passer* omvat, zoals hoger vermeld, verschillende objecten met eenzelfde decoratie. Deze decoratie komt dan voor bij één vormtype (borden, schotels, koppen en schoteltjes) of bij twee vormtypes (op koppen en schoteltjes). Deze objecten vormden duidelijk ensembles. In hoeverre deze ensembles effectief deel uitmaakten van serviezen is niet duidelijk. Een servies bestaat uit verschillende onderdelen, maar bij het porselein van de Melkmarkt komt een decoratie voor op maximaal twee vormtypes, terwijl typische onderdelen van een eet- of drinkservies zoals onder meer terrines, boterpotten en suikerpotten ontbreken.

Koppen en schoteltjes in porselein werden voornamelijk gebruikt voor het drinken van thee, koffie en chocolade. Gewone theekoppen hebben een diameter van 7,5 en een hoogte van 3,5 cm, kleinere theekoppen een diameter van 6 cm en een hoogte van 3,3 cm. Koffiekoppen zijn iets groter met een diameter van 8,5 cm en een hoogte van 4,5 cm. Bij theekoppen was de meest voorkomende maat 7 cm hoog en 7 cm in diameter (*IBID.*). De koppen binnen het ensemble hebben een diameter tussen 6,4 en 9,0 cm en een hoogte van 3,4 tot 4,5 cm. De meeste koppen lijken op basis daarvan als theekoppen geïnterpreteerd te kunnen worden, maar enkele koppen hebben iets grotere afmetingen en kunnen daarom eerder als koffiekop geïnterpreteerd worden, zoals drie koppen (PO88-PO90) die zijn gedecoreerd met eenzelfde decoratie van seizoensbloemen groeiend in de grond, waarvan ook een bijpassend schoteltje aanwezig is (PO70).

Herstelling

Een van de borden (PO25) is hersteld aan de hand van twee rivetten in koperdraad, die geplaatst zijn door doorboringen aan beide zijden van de breuk. Sporen die wijzen op herstelling zijn in archeologische contexten vrij zeldzaam. In de Zuidelijke Nederlanden is enkel nog bij het porselein uit een beerput in de Schepenhuisstraat in Gent een fragment gekend met een doorboring gemaakt in functie van een herstelling (eigen onderzoek van de auteur; het object is in 1991 gepubliceerd in het artikel over het porselein uit deze beerput door T. Vermassen in *Stadsarcheologie*, maar de doorboring die wijst op een herstelling is niet vermeld. Ook in Nederland en Engeland zijn er voorbeelden gekend van herstellingen vb. (BARTELS 1999, 868, cat. 1227; PEARCE 2000, 153; GROOTHEDDE 2005, 123).

Theepot in rood steengoed

Binnen de context werd ook een theepot met deksel in rood steengoed gerecupereerd. Vanaf het begin van de 17de eeuw werden naast porselein ook objecten in rood steengoed uit Yixing in China geïmporteerd in Europa. De hoeveelheid die van dergelijke theepotten werd geïmporteerd was erg bescheiden. In Europa werd het namaken van dergelijke theepotten als lucratief gezien. In Delft werden vanaf de jaren 1670 theepotten gemaakt in rood steengoed. Ook in Engeland ontstond niet

veel later een productie van objecten in rood steengoed in Londen (Fulham) en in Staffordshire (Bradwell Wood). Vanaf 1708 werd het ook nagemaakt in Dresden (D) (DUYSTERS 1998). De theepot aangetroffen aan de Melkmarkt is vermoedelijk van Europese makelij. De motieven zijn erg druk, wat mogelijk een Engelse herkomst verraad (met dank aan Jan van Campen, Ching-Ling Wang en Femke Diercks, allen verbonden aan het Rijksmuseum in Amsterdam, voor de hulp bij de identificatie).

Bibliografie

(bij de bijdrage over het porselein en de theepot)

BARTELS M., KOTTMAN J., KLOMP M., VAN DER MEULEN H., VAN DE VELLE, D. & SARFATIJ H., *Steden in Scherven 2. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort, 1999.

BRUGGEMAN J., *Porselein uit archeologische contexten in Vlaanderen. Een vergelijkende studie op basis van het porselein uit de vijver van het kasteel d'Ursel in Hingene (Bornem)*, Leuven, 2008 (ongepubliceerde masterverhandeling Katholieke Universiteit Leuven).

DE BISSCOP N., *De Chinese verleiding. Chinese exportkunst van de zestiende tot de negentiende eeuw*, Gent, 2009.

DUYSTERS K., Roodstenen theepotten in het Historisch Museum Het Burgerweeshuis in Arnhem, in: *Vormen uit vuur*, 1998, 165, 51-55.

GROOTHEDDE M., HENKES H.E. & DEN BRAVEN A., Met zuinigheid en vlijt... Gerepareerd serviesgoed uit een Zutphense beerkuil, in: *Westerheem*, 2005, 54/3, 121-123.

HUYGHE J., *Chinees porselein uit Sint-Pieters*, Gent, 2006 (Erfgoedmemo 22).

JÖRG C.J.A., *The Geldermalsen. History and porcelain*, Groningen, 1986.

LI B., 'Batavian' style Chinese export porcelain. Origins, recent finds and historic significance, in: BUSLIG S.A., DINH CHIEN N. & LI B., *The Cà Mau shipwreck porcelain (1723-1735)*. Volume 2, Budapest, 2012, 23-30.

LUNSINGH-SCHEURLEER D.F., *Chine de commande*, Lochem, 1989 (1966).

STRÖBER, E., *La maladie de porcelain... East Asian Porcelain from the collection of Augustus the Strong*, Berlijn, 2001.

PEARCE J., An 18th-century inn clearance assemblage from Uxbridge, Middlesex, in: *Post-Medieval Archaeology*, 2000, 34, 144-186.

VERMASSEN T., Het porselein uit de beerput van de Schepenhuisstraat, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 1991, 15/1, 43-51.

VERTONGEN K., *De Jezuïeten te Brugge. Materiaalverwerking van een 18de-eeuwse beerput*, Leuven, 2001 (ongepub. licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven).

WÄSTFELT B. & GYLLENSVÄRD B., Designs on the Götheborg's porcelain, in: B. Wästfelt/B. Gyllensvärd/J. Weibull (red.), *Porcelain from the East Indiaman Götheborg*, Wiken, 1991, 61-274.

Catalogus A363/S1/V1

De opgravingen leverden honderden artefacten in uiteenlopende materialen op, waarvan de grootste groep aardewerkscherven. Uit tijdgebrek en omwille van beperkte kenniswinst zijn niet alle vondsten in detail bestudeerd of beschreven. De onderstaande catalogus toont dan ook de meest representatieve typevoorbeelden uit een aantal materiaalcategorieën, afkomstig uit de opgevulde kelder S1. De catalogus pretendeert allerm minst volledig te zijn.

Opmerking: alle vondsten werden na het terreinwerk opgenomen in een analoge inventaris, handgeschreven op papier; dewelke ten inzage ligt in het Felixatelier van de stedelijke dienst archeologie, Oudeleeuwenrui 29 in Antwerpen. De rest van het archeologisch ensemble bevindt zich op dezelfde locatie en in het erkende onroerenderfgoeddepot van de stad Antwerpen, Havanastraat 1 in Antwerpen-Luchtbal.

De opgegraven artefacten uit S1 met de hoogste museale waarde staan sinds de opening van het suitehotel opgesteld in de welkomsthal. Tijdens het samenstellen van dit rapport was er geen geschikt beeldmateriaal van de individuele vondsten beschikbaar.

Rood aardewerk

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R3

Vorm/functie: steelkommetje

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 6,7 cm

Diameter rand: 12 cm

Diameter bodem: 6,2 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R5

Vorm/functie: grape

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 9,5 cm

Diameter rand: 16 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R13

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R38

Vorm/functie: deksel

Datering: 18de eeuw

Afmetingen: geen gegevens

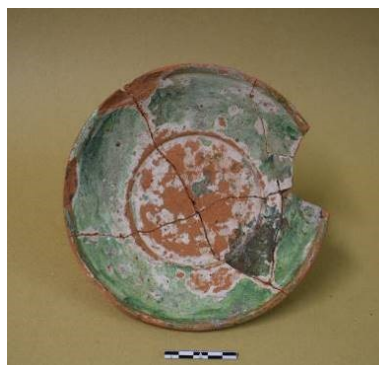

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R52

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R61
Vorm/functie: dubbelbakje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R63
Vorm/functie: kaarsenpan
Datering: 18de eeuw
Afmetingen: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R76
Vorm/functie: teil/kom
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 11,5 cm
Diameter rand: 34,5 cm
Diameter bodem: 16,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R79
Vorm/functie: lan
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 30 cm
Diameter rand: 14,5 cm
Diameter bodem: 14,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R95
Vorm/functie: grape
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 9,6 cm
Diameter rand: 15,2 cm
Diameter bodem: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R112
 Vorm/functie: grape
 Datering: 18de eeuw
 Afmetingen:
 Hoogte: 12 cm
 Diameter rand: 27 cm
 Diameter bodem: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R134
 Vorm/functie: kan
 Datering: 18de eeuw
 Afmetingen:
 Hoogte: geen gegevens
 Diameter rand: 11 cm
 Diameter bodem: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R229
 Vorm/functie: bloempot
 Datering: 18de eeuw
 Afmetingen:
 Hoogte: 20 cm
 Diameter rand: 23,5 cm
 Diameter bodem: geen gegevens

Steengoed

Inventarisnummer: A363/S1/V1/S10

Vorm/functie: theekopje

Datering: 18de eeuw

Afmetingen: geen gegevens

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R14

Vorm/functie: theekopje

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 3,3 cm

Diameter rand: 11,3 cm

Diameter bodem: 5,2 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/R21

Vorm/functie: mineraalwaterfles

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 29 cm

Diameter rand: 2,7 cm

Diameter bodem: 8,2 cm

Faience

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F1

Vorm/functie: schotel

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 4,8 cm

Diameter: 31,2 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F5

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 3,3 cm

Diameter: 23,2 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F7

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 2,8 cm

Diameter: 22,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F9

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 3,2 cm

Diameter: 22,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F12
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 4 cm
Diameter: 22,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F14
Vorm/functie: theeschoteltje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 2,2 cm
Diameter: 12,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F16
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 5,5 cm
Diameter: 23,8 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F18
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 4,2 cm
Diameter: 23,4 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F19
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 4 cm
Diameter: 22 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F21
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3 cm
Diameter: 16,6 cm

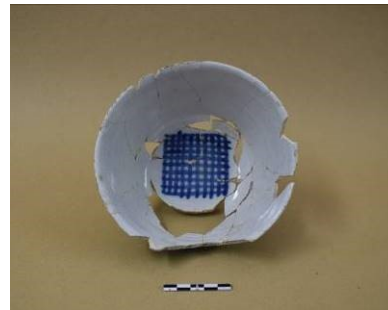

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F22
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 4,5 cm
Diameter: 21,8 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F28
Vorm/functie: kom
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 9 cm
Diameter rand: 15,7 cm
Diameter standing: 7,7 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F31
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3,8 cm
Diameter: 23,1 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F34
Vorm/functie: scheerbekken
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 9 cm
Diameter: 26,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F40
Vorm/functie: kamerpot
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 15,2 cm
Diameter: 20,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F42
Vorm/functie: theekopje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3,9 cm
Diameter: 6,9 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F50
Vorm/functie: deksel
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 7,5 cm
Diameter: 7,9 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/F58
Vorm/functie: kan
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 19,8 cm
Diameter rand: 5,6 cm
Diameter bodem: 7,3 cm

Porselein

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P01

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 2,6 cm

Diameter: 22,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P010

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 2,6 cm

Diameter: 22,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P022

Vorm/functie: bord

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 2,4 cm

Diameter: 21,5 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P032
Vorm/functie: bord
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3,9 cm
Diameter: 21,5 cm

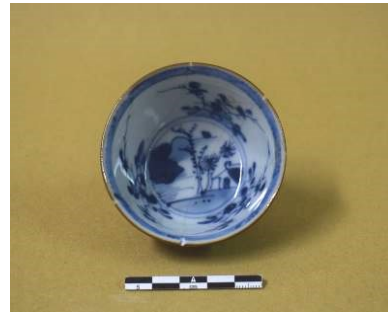
Inventarisnummer: A363/S1/V1/P047
Vorm/functie: theeschoteltje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 1,8 cm
Diameter: 10,8 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P048
Vorm/functie: theeschoteltje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 1,8 cm
Diameter: 10,8 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P079
Vorm/functie: theekopje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3,9 cm
Diameter: 7,1 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P082
Vorm/functie: theekopje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 4 cm
Diameter: 8,8 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P092
Vorm/functie: theekopje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3,9 cm
Diameter: 7,5 cm

Bouwkeramiek

Inventarisnummer: A363/S1/V1/T2

Vorm/functie: haardsteen

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 9,5 cm

Breedte: 14 cm

Diepte: 2,4 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/T7

Vorm/functie: Delftse wandtegel

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 12,9 cm

Breedte: 12,9 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/T30

Vorm/functie: Delftse wandtegel

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 12,9 cm

Breedte: 12,9 cm

Natuursteen

Inventarisnummer: A363/S/V/N1

Vorm/functie: toetssteen (lydiet?)

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Lengte: 4,2 cm

Breedte: 3,5 cm

Dikte: 1 cm

Metaal

Inventarisnummer: A363/S1/V1/TE1
Vorm/functie: metalen sierrand kledij
Datering: 18de eeuw

Inventarisnummer: A363/S1/V1/ME1
Vorm/functie: medaillon van paternoster
Afbeelding: Regina caeli (coeli)
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 3,5 cm
Breedte: 2,1 cm
Totale lengte: 7 cm

Been

Inventarisnummer: A363/S1/V1/B6
Vorm/functie: balein van een waaier?
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Lengte: 9,8 cm
Breedte: 2 cm
Dikte: 0,3 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/B9
Vorm/functie: tandenborstel
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Lengte: 6,1 cm
Breedte: geen gegevens
Dikte: 0,4 cm

Pijpaarde

Inventarisnummer: A363/S1/V1/P1
Vorm/functie: pijpenkoppen
Datering: 18de eeuw
Afmetingen: geen gegevens

Haar

Inventarisnummer: A363/S1/V1/HA4
Vorm/functie: schilderskwast
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Lengte: 7,6 cm

Glas

Inventarisnummer: A363/S1/V1/G90

Vorm/functie: wijnfles

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 21,2 cm

Diameter rand: 2,7 cm

Diameter bodem: 8,9 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/G143

Vorm/functie: beker

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 8,8 cm

Diameter rand: ca. 7,5 cm

Diameter bodem: 4,8 cm

Gips

Inventarisnummer: A363/S1/V1/G14

Vorm/functie: muurbuste

Afbeelding: Athena met Medusamedaillon

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Bewaarde hoogte: 41 cm

Breedte: 58 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/G116

Vorm/functie: mal

Afbeelding: Aanbidding der wijzen

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 27,5 cm

Breedte: 22,5 cm

Terracotta

Inventarisnummer: A363/S1/V1/BE1

Vorm/functie: sculptuur

Afbeelding: Staande figuur

Datering: 18de eeuw

Afmetingen:

Hoogte: 23,7 cm

Breedte voetplaat: 8,7 cm

Diepte voetplaat: 6 cm

Dikte voetplaat: 2,8 cm

Inventarisnummer: A363/S1/V1/BE4
Vorm/functie: sculptuur
Afbeelding: Putto met orgeltje
Datering: 18de eeuw
Afmetingen:
Hoogte: 75 cm
Breedte voetplaat: 24 cm
Diepte voetplaat: 22 cm

Interpretatie en besluit

Het archeologisch onderzoek diende zich om deontologische en praktische redenen te beperken tot de zones of bouwvolumes waar de verstoring/bedreiging door geplande bouwwerken onafwendbaar bleek. Hierdoor kregen de onderzoekers slechts een zeer fragmentair zicht op het vroege landgebruik ter plaatse en een versnipperd beeld van de bouwgeschiedenis van de panden. Veruit de meeste bouwhistorische informatie tot dusver is te vinden in het CHE-rapport (MACLOT 2012); de archeologische bevindingen vormen hierop slechts een aanvulling.

De ‘zachte’ sporen waaronder paalsporen en kuilen (S12-20), aangetroffen onder de westelijke binnenkoer, vormen de oudst bewaarde sporen van menselijke bebouwing en (mogelijk ambachtelijke) activiteit(en) ter plaatse. Gelet op de nabijheid van de middeleeuwse kern (burchtzone en ruiendriehoek), de Grote Markt als forum en de kerkelijke gronden rond de kathedraal lijkt middeleeuwse bewoning in de vorm van houtbouw aan deze zijde van de Melkmarkt zeker niet uitgesloten. Door de geringe oppervlakte van de opgravingsput en de vele latere bouwactiviteiten op dezelfde plek, is een functionele interpretatie en een ruimtelijke reconstructie van een dergelijke bebouwing op dit moment niet mogelijk. Hiervoor zouden de aangrenzende percelen over een substantiële oppervlakte archeologisch onderzocht moeten worden, hoewel ook daar de erosie door eeuwenlang bouwen een ruimtelijke analyse parten zal spelen.

Dezelfde beperkingen gelden voor wat betreft de functionele en ruimtelijke interpretatie van de oudst bewaarde steenbouwfases (muren S9, S22-24). De ligging en oriëntatie van de aangetroffen muren met grotere baksteenformaten doen een percellering van diepe kavels haaks op de oostzijde van de Melkmarkt veronderstellen. Een dergelijke morfologie van diepe kavels en diephuizen kan typerend zijn voor de ontwikkeling van een dichte bebouwing in relatief korte tijdsspanne, in de late middeleeuwen (1300-1500).

De 16de-eeuwse bouwexpansie op stedelijk niveau speelde zich ook af binnen de onderzoekszone, tenminste op basis van archivalische bronnen. De archeologische steekproeven onderschrijven de vele bouwingsgrepen doorheen de tijd maar zijn verder te fragmentair van aard om er grote conclusies aan op te hangen. We zien in het gebouwenbestand een brede variatie aan aangewende bouwmaterialen en –technieken en een ruimtelijke functionele indeling.

Het archeologisch onderzoek belicht wel duidelijk de materiële cultuur, tenminste voor de Nieuwe en Nieuwste Tijden. Hoe representatief dat beeld is voor de totaliteit van de destijds bewoners blijft natuurlijk discutabel: de vulling van beerputten is steeds een momentopname en is niet altijd evenredig met de sociale status van de gebruikers. Ook voor de 18de-eeuwse vondsten uit keldervertrek S1 blijft de oorsprong onduidelijk: gaat het daadwerkelijk om afval van plaatselijke bewoners of is het een depositie die misschien losstaat van de veronderstelde tijd en ruimte? M.a.w. gaat het wel om huisraad van 18de-eeuwse bewoners en niet om de inboedel van een antiquair lang na de 18de eeuw?

De vele tientallen keuken- en tafelrecipiënten uit de vullingspakketten in S1, vaak als serviesreeks bewaard (zelfde borden, theekopjes etc.), kunnen wijzen op de aanwezigheid van een grootkeuken of van een verzamelaar (antiquair?). De aanwezigheid van een grootkeuken tijdens de 18de eeuw is niet bekend uit archivalische bronnen. De bewering dat er tijdens de Franse revolutie een garnizoen verbleef in het gebouwcomplex (vermeld in de brochures van antiquair Zeberg; MACLOT 2012, 18;) kan niet bewezen worden met historische bronnen. Anderzijds verschijnen er pas in de late 19de en vooral 20ste eeuw antiquairs in het verhaal van het gebouwcomplex. De tientallen recipiënten kookgerei in rood aardewerk, vaak met gebruikssporen, passen niet echt in een antiquarische collectie. De meest plausibele verklaring voor het aantreffen van een dergelijke collectie is dat er op een bepaald moment een heleboel huisraad en bouwpuin tijdens een ingrijpende verbouwing in de dan afgesloten kelderruimte gedeponeerd werd. Op dat moment

moet de oven reeds bestaan hebben en mogelijk al buiten gebruik zijn gesteld; de stortlagen liggen tegen de oostwand van de oven. Het moment van depositie zal dan ook niet vroeger dan de late 18de of vroege 19de eeuw hebben plaatsgevonden. Los van de herkomst en oorspronkelijke

eigendomssituatie is de vondstencollectie uit S1 interessant omwille van de samenstelling, bewaringstoestand en representativiteit.

Vanuit bovenstaande vaststellingen en inzichten kunnen de vooropgestelde onderzoeksvragen uit de Bijzondere Voorwaarden beantwoord worden als volgt:

- Zijn er archeologische sporen aanwezig in de niet-onderkelderde zone van de binnenkoer en onder de kelders?
Het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat er zowel onder de niet-onderkelderde als onder de onderkelderde zones in het projectgebied archeologische sporen en structuren voorkomen. Onder de niet-onderkelderde westelijke binnenkoer bevonden zich een aantal kuilen, variërend in samenstelling, omvang, diepgang en wellicht ook datering en functie: paalkuilen en mogelijk een of twee ambachtelijke kuilen, al dan niet in onderling verband. Aan de hand van het aangetroffen vondstmateriaal is een voorlopige datering in de 13de eeuw van de mogelijk ambachtelijke kuilen aannemelijk. Of de overige kuilen ouder zijn, lijkt moeilijk in te schatten. In de onderkelderde zones werden een aantal afvalputten aangetroffen. Deze houden verband met de vroegere steenbouwfases en werden gebruikt in de 16de-17de en 18de eeuw.
- Hoe is de bewaringstoestand van de archeologische sporen (goed, gebioturbeerd, ...)?
De bewaringstoestand van de archeologische sporen is over het algemeen goed te noemen. De oudst bewaarde antropogene laag (in het opgravingsprofiel onder de westelijke binnenkoer) vertoont sporen van bioturbatie. De kuilen zijn duidelijk leesbaar en de vulling bevat artefacten. De afvalputten bleken eveneens goed bewaard; de onderste vullagen houden verband met een of meerdere gebruiksfases en bevatten tal van artefacten als uiting van de destijds materiële cultuur/culturen. Het vergeten keldervertrek en de oven bleken uitzonderlijk goed bewaard. Een aantal geregistreerde sporen en structuren blijven bewaard, zoals bijvoorbeeld de oven, het vergeten keldervertrek en de afvalputten onder de nieuwe keldervloeren.
- Behoren de archeologische sporen tot één of meerdere periodes?
De aangetroffen archeologische sporen behoren tot meerdere cultuurperiodes, van de middeleeuwen (kuilen) tot de Nieuwe (afvalputten) en Nieuwste Tijden (opgevlude kerder, oven).
- Wat is de bodemopbouw en -ontwikkeling ter hoogte van het gebouwcomplex?
Op slechts twee plaatsen, en dan nog gefragmenteerd, kon de bodemopbouw in kaart worden gebracht: onder de westelijke binnenkoer en in de kelders op de scheiding van den Ghulden Schoen en den Passer. Op eolische of alluviale dekzanden rusten een antropogene laag (cultuurlaag) die doorsneden blijkt door houtbouwsporen en latere kuilen, muren en afvalputten.
- Zijn er structuren of contexten aanwezig die indicaties bevatten m.b.t. de bewonings- en/of gebruikshistoriek van de panden?
De archeologische en bouwarcheologische waarnemingen brachten diverse sporen aan het licht, zoals onder meer kelder- en scheimuren, afvalputten en restauraties of verbouwingen van oudere bouwfases. De inhoud van de afvalputten vertelt onder voorbehoud iets over de sociale status van de vroegere bewoners. De vele artefacten uit het vergeten keldervertrek dateren uit (het midden van) de 18de eeuw en geven tot op zekere hoogte blijk van een bewoner of gebruiker die te maken had met de productie van kunst (penselen, houtskoolstiften, modelli, Athenabuste, ...). De veelheid aan kook- en tafelwaar, in serievorm, doet de aanwezigheid van een grootkeuken in de 18de eeuw vermoeden maar daar zijn tot dusver geen bewijzen vanuit historische bronnen voor.
- Wat is de bouwgeschiedenis van het bouwblok?
De bouwgeschiedenis van het bouwblok kan niet op basis van dit archeologisch onderzoek op slechts twee percelen gereconstrueerd worden. Het onderzoek geeft wel de mogelijkheid aan dat er in de loop van de late middeleeuwen een verdichting van de houtbouwvolumes en een geleidelijke verstening van de bebouwing plaatsvond, waarbij diepe kavels

loodrecht op de straat (tenminste ter hoogte van de Melkmarkt) een dichtbebouwd bouwblok deden ontstaan, met voor- en achterhuizen, binnenkoeren en schaarser wordende open ruimte. Het microweefsel op de overige percelen in het bouwblok kan zonder gericht archivalisch en (bouw)archeologisch onderzoek niet verder gespecificeerd worden.

- Stemmen de structuren overeen met wat eventueel gekend is uit historische (cartografische) bronnen?

De archeologische bronnen spreken de inzichten in de bouwhistorische studie (MACLOT 2012) niet tegen maar vormen een bescheiden uitbreiding op de archivalische en bouwhistorische kennis over de betrokken panden. De archeologische bronnen belichten cultuurperioden waar geen of weinig relevante historische bronnen voorhanden zijn (middeleeuwen) m.b.t. de percelen en zijn daarom waardevol voor kenniswinst omtrent het vroegste landgebruik en de morfologie en genese van het bouwblok, zeker wanneer gelijkaardige data van nabije percelen beschikbaar worden.

Ontsluiting

De familie Dembélé als bouwheer toonde vanaf het begin van het onderzoek interesse voor de geschiedenis van het gebouwcomplex en stelde zich faciliterend op voor het onderzoek en voor de ontsluiting van een aantal bodemvondsten (waarvoor dank). In de loop van de werken werd beslist om expositieruimte te voorzien in de foyer/ontvangstruimte in het suitehotel. De keuze welke artefacten geëxposeerd konden worden werd bepaald door de beschikbare ruimte, de museale waarde en de representativiteit van de bodemvondsten. De artefacten werden voorzien van een tweetalig bijschriften, dewelke beschreven staan in de bijlage.

Figuur 29. De gipsen buste van Athena, permanent opgesteld in de foyer van het suitehotel Gulde Schoen

De vondstencollectie uit de vullingspakketten van het vergeten keldervertrek S1 bleek het meest tegemoet te komen aan de selectiecriteria. De collectie toont een grote verscheidenheid aan materiaalcategorieën, is uitermate goed bewaard, dateert uit een archeologisch eerder onderbelichte periode en kenmerkt zich door een zekere luister of status (kunstobjecten, fraai servies) en mystiek omtrent de herkomst. Bijlage 1 toont en vermeldt welke bodemvondsten permanent geëxposeerd worden.

Figuur 30. Vitrine met bodemvondsten in bar The Gilded, suitehotel Gulde Schoen (bron: www.deguldeschoen.be)

Aanbevelingen voor verder onderzoek

Ondanks het fragmentaire karakter van het archeologisch onderzoek biedt de vindplaats potentieel voor kenniswinst met betrekking tot een aantal aspecten die vanuit de onderzoeksvragen werden geformuleerd, bijvoorbeeld over de vroeg(st)e sporen van menselijke activiteiten ter plaatse. De oudste sporen, aangetroffen onder de westelijke binnenkoer, vormen een cluster van paalsporen en (ambachtelijke?) kuilen. Een absolute datering zou de relatieve chronologie van deze sporen verduidelijken. Een tandfragment (A363/S18/V15/M6) uit de vulling van (paal)kuil S18 kan middels ¹⁴C-onderzoek gedateerd worden. Deze datering zou dan kunnen gelden als *terminus post quem* voor de overige kuilen S16, S17, S19/S20 en daarmee wellicht ook S11. Deze laatste kuil vormt een interessante context om te achterhalen of er in de 13de eeuw ter plaatse aan metaalbewerking werd gedaan, en zo mogelijk, welke metalen er dan precies verwerkt werden.

Daarnaast bieden de deelcollecties met artefacten in diverse materiaalcategorieën uit de verschillende afvalcontexten mogelijkheden om meer te leren over bepaalde aspecten van de materiële cultuur van de vroegere bewoners. Zo is de deelcollectie van de opgevulde kelder S1, waarvan de porseleincollectie werd beschreven door Jordi Bruggeman, omwille van zijn bewaringstoestand, datering en hoeveelheid vondsten opmerkelijk te noemen. Uit de basisverwerking van het glas, uitgevoerd door Danny Huygens, blijkt een grote diversiteit aan vormen, wat mogelijkheden biedt tot kenniswinst bij verder detailonderzoek van bijvoorbeeld de vele wijnflessen of bijzondere artefacten zoals vogelvoederbakjes.

De informatie uit dit onderzoek kan een schakel vormen in eventueel verder bouwblokonderzoek, waarbij onderzoeksgegevens over verschillende percelen in de onmiddellijke omgeving kennis over percellering, bebouwing en stedelijke morfologie kunnen opleveren.

Samenvatting

Het archeologisch onderzoek in *den Ghulden Schoen* en *den Passer* heeft waardevolle gegevens opgeleverd om te komen tot een bredere kennis over de geschiedenis van de vondplaats, meer bepaald in het vroeg(st)e landgebruik en in de bouwgeschiedenis van de panden *den Ghulden Schoen* en *den Passer*. Veruit de meeste kennis over de bouwgeschiedenis van de beide panden is te lezen in de bouwhistorische studie (MACLOT 2012), en de archeologische bronnen vormen slechts een bescheiden aanvulling hierop. Voor de cultuurperioden waarvoor er geen relevante archivalische bronnen voorhanden zijn, zoals voor de late middeleeuwen, lijkt het archeologisch onderzoek de enige bron tot kennis over het vroegste landgebruik en de ontwikkeling van rurale omgeving tot dichtbebouwd stadswefsel.

Het archeologisch onderzoek bracht sporen, structuren en artefacten uit diverse cultuurperioden aan het licht: kuilen uit de middeleeuwen, kelders en afvalputten uit de Nieuwe Tijd en een oven uit de Nieuwste Tijd. Het is echter een gefragmenteerd beeld dat vatbaar is voor aanvulling of weerlegging vanuit een eventuele synthese met geschreven bronnen en/of onderzoek op aangrenzende percelen.

De opgravingen brachten een grote hoeveelheid vondstmateriaal uit het midden van de 18de eeuw aan het licht, dat omwille van de goede bewaringstoestand en het illustratieve karakter permanent geëxposeerd wordt in het ondertussen geopende suitehotel *Gulde Schoen*.

Bibliografie

GAIMSTER D. 1997: *German Stoneware 1200-1900. Archaeology and Cultural History*, Londen.

MACLOT P. 2012: *Bouwhistorisch onderzoek Ghulden Schoen & Cleynen Passer Melkmarkt 37-39*, Antwerpen (CHE-rapport; volledige titel: *Historische binnenstad Antwerpen. CHE-rapport met bouwhistorische nota van de poort van het complex Den Ghulden Schoen & Den Cleynen Passer Melkmarkt 37-39 Antwerpen (Antwerpen, 3de afdeling, sectie C, nr. 2337a en 2335)*).

VANDE WEGHE R. 1977: *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen.

Dankwoord

De auteur wenst volgende personen te bedanken voor hun bijdrage of ondersteuning van het onderzoek (in alfabetische volgorde): Vazgen Arzumanyan, Assita en Moussa Dembélé, Leo Deschutter, Stéphanie D'Hulst, Renske Dooijes, Jerry Driesen, Tilly Huygens, Jos Janssens, Dieter Leclercq, Steve Michiels, Karen Minsaer, Anne Schryvers, Glenn Sestig, Melissa Vandevijvere-Van Noord, Steven Van Diest, Mike Van Vlasselaer, Johan Veeckman, Dieter Verbeke en Guy Vermeylen.

Een bijzondere dank gaat uit naar Danny Huygens voor het geduldig puzzelen en inventariseren van het opgegraven glas uit context S1.

Verantwoording van de afbeeldingen

Alle in dit rapport opgenomen beelden (kaartmateriaal, tekeningen, foto's) zijn eigendom van de dienst Archeologie van de Stad Antwerpen, tenzij anders of hierna vermeld. Geen enkele afbeelding mag zonder uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van de stedelijke dienst archeologie gebruikt worden.

Melissa Vandevijvere-van Noord (Cerafine) leverde behalve het coverbeeld ook foto's van de artefacten A363/S1/V1/G14 en A363/S1/V1/BE4 aan.

Danny Huygens zorgde voor een foto van de glazen beker A363/S1/V1/G143.

Bijlage: bijschriften bij de tentoongestelde artefacten

Sokkel 1:

Buste van de godin Athena, gips, 18de eeuw. *Bust representing Athena, plaster, 18th century.*

Sokkel 2:

Beeld van een *putto*, terracotta (gebakken klei), 18de eeuw. *Putto sculpture, terracotta, 18th century.*

Vitrinekast 1:

1: Bord met bruine rand en florale versiering, Chinees porselein, 18de eeuw. *Dish with brown rim and floral decoration, Chinese porcelain, 18th century.*

Bord met licht golvende rand en florale versiering, Chinees porselein, 18de eeuw. *Dish with slightly waved rim and floral decoration, Chinese porcelain, 18th century.*

2: Twee steelpannen met schenklip, rood aardewerk, 18de eeuw. *Two frying pans with handle, redware, 18th century.*

3: Versierde kamerpot, Westerwald steengoed, 18de eeuw. *Decorated chamber pot, Westerwald stoneware, 18th century.*

4: Kruik, rood aardewerk, 18de eeuw. *Jar, redware, 18th century.*

5: Twee kleine grapes, rood aardewerk, 18de eeuw. *Two small cooking pots, redware, 18th century.*

6: Twee borden met bruine rand en een rivierlandschap, Chinees porselein, 18de eeuw. *Two dishes with brown rim and a river landscape, Chinese porcelain, 18th century.*

7: Hengselpot, roodbakkend aardewerk, 18de eeuw. *Handled jar, redware, 18th century.*

Grape (kookpot) met één oor, rood aardewerk, 18de eeuw. *Cooking pot with one handle, redware, 18th century.*

8: Scheerbekken met florale motieven, faience aardewerk, 18de eeuw. *Shaving basin with floral decoration, faience, 18th century.*

Schaar met korte bek, metaal, 18de eeuw. *Short-edged scissors, metal, 18th century.*

Tandenborstel met kronkelende steel, been, 18de eeuw. *Tooth brush with meandering handle, bone, 18th century.*

Dubbelzijdige kam, been, 18de eeuw. *Double-sided comb, bone, 18th century.*

9: Twee humpen (bierpotten), steengoed, 18de eeuw. *Two beer mugs, stoneware, 18th century.*

10: Grape (kookpot) met één oor, rood aardewerk, 18de eeuw. *Cooking pot with one handle, redware, 18th century.*

Mosterdpot, steengoed, 18de eeuw. *Mustard pot, stoneware, 18th century.*

11: Glazen distilleerhelm, 18de eeuw. *Glass still cover, 18th century.*

Munten, metaal, 18de eeuw. *Coins, metal, 18th century.*

Knijpbril, metaal en glas, 18de eeuw. *Squeezing glasses, metal and glass, 18th century.*

12: Hengselpot, roodbakkend aardewerk, 18de eeuw. *Handled jar, redware, 18th century.*

13: Steelpan met schenklip, rood aardewerk, 18de eeuw. *Frying pan with handle, redware, 18th century.*

14: Wijnflessen, glas, 18de eeuw. *Wine bottles, glass, 18th century.*

15: Vergiet, rood aardewerk, 18de eeuw. *Colander, redware, 18th century.*

Lekschaal, rood aardewerk, 18de eeuw. *Colander, redware, 18th century.*

16: Mineraalwaterkruiken , steengoed, 18de eeuw. *Mineral water bottles, stoneware, 18th century.*

Vitrinekast 2 (nabij ingang):

1: Kruik, rood aardewerk, 18de eeuw. *Jar, redware, 18th century.*

2: Kan met florale versiering, Westerwald steengoed, 18de eeuw. *Jug with floral decoration, Westerwald stoneware, 18th century.*

3: Kruik, steengoed, 18de eeuw. *Jar, stoneware, 18th century.*

4: Schenkkannetje met florale versiering, faience, 18de eeuw. *Jug with floral decoration, faience, 18th century.*

5: Decoratieve vaas, faience, 18de eeuw. *Decorated vase, faience, 18th century.*

6: Schenkkannetje met afbeelding van een exotisch landschap, faience, 18de eeuw. *Jug depicting an exotic landscape, faience, 18th century.*

7: Versierde theepot uit China, rood aardewerk, 18de eeuw. *Decorated teapot from China, red ware, 18th century.*

Vijf theekopjes en drie schoteltjes, florale versiering, Chinees porselein, 18de eeuw. *Five tea cups and three saucers, floral decoration, Chinese porcelain, 18th century.*

8: Versierde olie- en azijnhouder, glas, 18de eeuw. *Decorated vinegar and oil container, glass, 18th century.*

9: Kruikje, wijnglas op voet en beker, gegraveerd glas, 18de eeuw. *Small jug, wine glass, beaker, engraved glass, 18th century.*

Drie kleine vaasjes met florale versiering, faience, 18de eeuw. *Three small vases with floral decoration, faience, 18th century.*

Tafelversiering in de vorm van een zwaan, faience aardewerk, 18de eeuw. *Swan-shaped table decoration, faience, 18th century.*

10-11-12: niet-archeologische items. *Non-archaeological items.*

13: Voorraadpot, steengoed, 18de eeuw. *Storage pot, stoneware, 18th century.*

14: Platte grape (kookpot), rood aardewerk, 18de eeuw. *Flat cooking pot, redware, 18th century.*

15: Komvormige pot met twee horizontale oren, rood aardewerk, 18de eeuw. *Bowl-shaped pot with two horizontal handles, redware, 18th century.*

Vitrinekast 3 (achter balie):

Grote distilleerkolf, glas, 18de eeuw. *Lower part of a huge alembic, glass, 18th century.*

Twee terracotta *modelli*, voorstellende een menselijke figuur, 18de eeuw. *Two terracotta modelli representing a human figure, 18th century.*